

**T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**TANZİMAT SONRASI TÜRK DÜŞÜNCESİNDE
TERAKKİ ALGISI**

**Hazırlayan
Mehmet Şirin CAN
2501100201**

İstanbul 2014

**T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI**

Yüksek Lisans Tezi

**TANZİMAT SONRASI TÜRK DÜŞÜNCESİNDE
TERAKKİ ALGISI**

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Abdurrahman ALİY

Hazırlayan

Mehmet Şirin CAN

2501100201

İstanbul 2014

Y Ü K S E K L İ S A N S
T E Z O N A Y I

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : Mehmet Şirin CAN

Numarası : 2501100201

Anabilim/Bilim Dalı : Felsefe Anabilim Dalı

Danışman Öğretim Üyesi : Doç. Dr. Abdurrahman ALİY

Tez Savunma Tarihi : 14.02.2014

Tez Savunma Saati : 13.30 'da

Tez Başlığı : "Tanzimat Sonrası Türk Düşüncesinde 'Terakkî' Algısı".

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 35. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof. Dr. Yavuz UNAT		KABUL
2-Doç. Dr. Abdurrahman ALİY		Kabul
3- Doç. Dr. Cüneyt KAYA		Kabul
YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- Doç. Dr. Yücel BULUT		
2- Doç. Dr. Uğur EKREN		

TANZİMAT SONRASI TÜRK DÜŞÜNCESİNDE TERAKKİ ALGISI

Mehmet Şirin CAN

ÖZ

Terakki (ilerleme) düşüncesi XVIII. ve XIX. yüzyıllar da batı dünyasının temel paradigması, toplumsal hayatın itici dinamiğidir. Terakki denince akla gelen şey Avrupalılar gibi olma anlayışı olmuş, Türk-İslam düşünce hayatında önemli bir yeri olan Osmanlı da bu kavram üzerine eğilmiş ve ‘Batılı’ olunmadan terakkinin sağlanmasına imkânsız nazarıyla bakmıştır. Tanzimat öncesi ve sonrasında devletin ayakta kalmak için verdiği mücadele genellikle terakki eksenli ve batılılaşma talebiyle yapılmıştır. Yapılan yenilik hamleleri, fermanlar, ıslahatlar bu yörüngede devam etmiştir. Terakkinin sağlanabilmesi için devletin bütün kurumlarıyla batılılaşması anlayışında olan Osmanlı idaresi yapılan her hamlede bu çizgide devam etmiş ve dönemin fikir adamlarının desteğini de sağlamaya çalışmıştır. Devletin bu tavrının yanlışlığını dile getirenler ise sürgünlere maruz kalmışlardır. Ali Suavi, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi düşünürler devletin bütünüyle her açıdan batılılaşmasının yanlışlığı üzerinde durarak devletin gerekli olan alanlarda değişiklikler yaparak terakkiyi sağlamanın daha kolay olduğu anlayışındaydılar. Bu şekilde devlet ve fikir adamlarının tartışmaları arasında geçen terakki anlayışı, devletin uygulamaya çalıştığı modernleşme veya yenileşme hareketleri içerisinde devam etmiştir. Onlara göre, Batı kültürü XVII. yüzyıldan beri nerdeyse her alanda tek güç olmuş ve bu gücü sürdürmeye devam etmektedir. Bunu sağlayan şeyse modernleşmesidir. Bundan dolayı bizim de terakkiyi sağlamamız için her alanda Batılılar gibi olmamız gerekmektedir anlayışı içerisinde devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Terakki, Batılılaşma, Islahatlar, Tanzimat Dönemi, Modernleşme

THE PERCEPTION OF PROGRESS IN THE TURKISH THOUGHT AFTER TANZİMAT ERA

Mehmet Şirin CAN

ABSTRACT

The idea of progress (terakki) was the motive force and the main paradigm of western world in the 18th and 19th century. The progress (terakki) was understood as becoming like Europeans, and Ottomans which has very important position in the World of Turkish-Islamic Thought, put emphasis on this concept and it was regarded that being an “Occidental” is necessary to carry out the progress. The efforts of the state to survive before the era of Tanzimat were conducted from the perspective of the progress and the demand of being Occidental. Reform moves, firmans, improvements carried on always this demand. The Ottoman administration believed to experience progress was provided by the occidentalization of all public institutions, took each step in this direction. The support of the thinkers of the era was always taken on this issue. On the other hand, people who found this understanding wrong were exiled. Thinkers like Ali Suavi, Namık Kemal and Ziya Paşa put emphasis on the fault of making the state western from all the aspects and they share the understanding of the changes should be done in necessary areas. The understanding of progress that was argued in this way between state and thinkers, was carried on between the modernization and reform movements. According to them, from 17th century western culture had been the only power in nearly all fields and that power has been continued. The one that enables this was modernization. Because of this, to reach progress, the understanding of “we should be like Occidental in all areas had continued in this era.

Key Words: Progress, Westernism, Reforms, Tanzimat Period, Modernization

ÖNSÖZ

Arapça kökenli bir kelime olan Terakki'nin sözlük anlamı ilerlemedir. Bir kavram olarak Terakki, bilinçli ya da bilinçsiz olarak bir hedefe veya bir düzeye doğru gitmek anlamına gelir. Aslında amaca yönelik harekette bulunmaktır. Amaca yönelik gitme anlayışı Avrupa'nın hayata ve dünyaya bakışında önemli değişikliklerin yaşandığı Aydınlanma Çağı'nı da beraberinde getirmiştir. Aydınlanma Çağı ile başlayan 'aklını kullanma cesaretini göster' parolası bilim ve teknolojiye hızlı gelişmelerin yaşanmasının yanında insanın özgürce ve sürekli olarak ileriye doğru bir gelişme içerisinde bulunmasını sağladığına inanılmıştır. Bu gelişme bilim ve teknolojiye geri kalan devletlerin çöküşünü hızlandıran sebeplerden biri olarak görülmüştür.

Çöküşünü engellemeye çalışan Osmanlı Devleti'nin, Batı düşünce dünyasında gerçekleşen bu yeniliklerden ne anladığı, bu düşünceler ekseninde ne gibi fikirler oluşturduğu ve bunları uygularken ne gibi hatalar yaptığına bakılmaya çalışılmıştır. Osmanlı toplumunun Batılılaşması ve Modernleşmesinin en göze çarpan biçimde kendini gösterdiği Tanzimat Dönemi fikir hayatı esas alınmıştır.

Birinci bölümde; Terakki kavramının kökeni ve gelişimi konusunda fikir vermek amacıyla kavramın tarihsel sürecine yer verilmiştir.

İkinci bölümde; Tanzimat ve onu hazırlayan içtimai, siyasi, iktisadi ve özellikle fikri nedenleri üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde; Tanzimat döneminin önde gelen bürokratlarından Mustafa Reşid Paşa, Ali ve Fuad Paşalar ile Ahmet Cevdet Paşa ve düşünürlerinden Münif Paşa, Ali Suavi, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın görüşleri çerçevesinde 'Terakki' anlayışları ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmalarımnda bilgisini ve yardımını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Abdurrahman Aliy'e çok teşekkür ederim.

Tezi baştan sona kadar dikkatlice okuyan ve desteğini esirgemeyen arkadaşım Hüseyin Tolga Arslan'a teşekkür ederim.

***Mehmet Şirin Can
İstanbul 2014***

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	3
TERAKKİ (İLERLEME)	3
1.1. Kavram Olarak Terakki (İlerleme)	3
1.2. Batı Düşüncesinde İlerleme Düşüncesi ve Kökeni	5
1.2.1 Antik Çağ ve İlerleme (Terakki) Düşüncesi	5
1.2.2. Orta Çağ ve İlerleme (Terakki) Düşüncesi	7
1.2.3. Aydınlanma Dönemi Öncesi İlerleme Düşüncesi	8
1.2.4. Aydınlanma Dönemi ve İlerleme Düşüncesi	12
1.2.4.1. İngiliz Aydınlanması ve İlerleme Düşüncesi	14
1.2.4.2. Fransız Aydınlanması ve İlerleme Düşüncesi	15
1.2.4.2.1. Turgot ve İlerleme Düşüncesi	16
1.2.4.2.2. Condorcet ve İlerleme Düşüncesi	17
1.2.4.2.3. Voltaire ve İlerleme Düşüncesi	19
1.2.4.2.4. Jean-Jacques Rousseau ve İlerleme Düşüncesi	20
1.2.4.3. Alman Aydınlanması ve İlerleme Düşüncesi	22
1.2.4.3.1. Kant ve İlerleme Düşüncesi	22
İKİNCİ BÖLÜM.....	24
TANZİMAT DÖNEMİ İLERLEME ANLAYIŞI ve SONUÇLARI	24
2.1. Tanzimat Öncesi Devlet Politikasındaki Değişmeler ve İlerleme Düşüncesi	24
2.1.1 III. Selim Dönemi Yapılan Yeniliklerin İlerleme Düşüncesine Katkıları	27
2.1.1.1.Nizam-ı Cedid	28
2.1.1.2. Batı İle Etkileşimdeki Diğer Kanallar ve Daimi Elçiliklerin İlerleme Düşüncesine Katkısı	32
2.1.2. II. Mahmut Dönemi Yapılan Yeniliklerin İlerleme Düşüncesine Katkıları	34
2.1.2.1. İlerlemenin Önündeki Engelin (Yeniçeri Ocağının) Kaldırılması	36
2.1.2.2. Eğitim ve Diğer Alanlardaki İlerleme Girişimleri	37
2.2. Tanzimat Dönemi Devlet Politikası ve İlerleme Anlayışına Etkileri.....	40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	48
DÖNEMİN BÜROKRATLARI ve DÜŞÜNÜRLERİ'NDE TERAKKİ FİKRİ.....	48
3.1. Bürokratlar	48
3.1.1. Mustafa Reşid Paşa	51
3.1.2. Ali ve Fuâd Paşalar	56
3.1.3. Ahmed Cevdet Paşa	61
3. 2. Düşünürler.....	68
3.2.1. Münif Paşa	69
3.2.2. Yeni Osmanlılarda İlerleme Anlayışı.....	74
3.2.2.1. Ali Suavi	77
3.2.2.2. Namık Kemal	81
3.2.2.3. Ziya Paşa	90
SONUÇ	95
KAYNAKÇA.....	98
EKLER	108

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.e.	: Aynı eser
ayk.	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
ev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
haz.	: Hazırlayan
İ.Ö.	: İsa'dan önce
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
n.r.	: Numara
s.	: Sayfa
sy.	: Sayı
t.y.	: Basım tarihi yok

GİRİŞ

18. yüzyıl düşünce dünyasının önemli tartışma konularından biri olan terakki kavramı, Aydınlanma Çağı Avrupası'nın oluşmasındaki önemli bir dinamiktir. Avrupa'daki modernleşme hamleleri bu kavram ışığında gerçekleşmiştir. Çünkü insanlığın mutlak anlamdaki mutluluğuna medeniyetin terakkisiyle ulaşılabileceğine inanılmıştır. Belli bir amaç ışığında gerçekleşen modernleşme hamleleri Batı'nın hemen hemen her kurumunda etkisini hissettirmiş, kurumsal ve teknik anlamda diğer medeniyetlerden daha ileride bir Batı Medeniyetinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Batı'yı diğer medeniyetlerden ileri duruma getiren şey kuşkusuz bilim ve teknolojisindeki ilerlemelerdir. Bilimsel alandaki gelişmeler beraberinde silah teknolojisinde modernleşmeyi getirmiş, böylece Batılı devletlerin Doğu'ya karşı savaşlardaki yenilgilerini asgariye indirmiştir. Bu iki medeniyet arasındaki belirgin fark Batı Medeniyetinin "ileride" olduğuna dair bir ön kabulün oluşmasına neden olmuştur. Batı ve Doğu tartışmaları artık Batılı gibi olma ve Batı'yı yakından takip etmeye dönmüştür.

Bu dönemde Osmanlı'nın hiç gündeminden düşmeyen devletin neden geri kaldığı ve bu durumdan nasıl kurtulacağı gibi sorulara aranan cevaplar doğrultusunda Avrupa'da çok popüler olan, hakkında önemli tartışmaların sürdürüldüğü terakki(ilerleme) kavramı Osmanlı devlet ve fikir adamları tarafından yakından takip edilmeye başlanmış ve dönemin padişahları açtıkları daimi elçiliklerle bunu desteklemişlerdir. Böylece Avrupa'da yaşanan gelişmeler yakından öğrenilip uygulamaya konulmaya çalışılır.

Avrupa da yaşanan bilimsel ve teknolojik ilerlemeler, gelişmeler doğal olarak Osmanlı aydınlarını Batı'ya yönlendirir. Onlar için devletin geri kalmışlığına son verecek olan şey tıpkı Avrupa'daki gibi bilimsel alanda yaşanan ilerlemelerle olacaktır. Çünkü bilimsel ve teknolojik ilerlemelerin beraberinde gelen silah teknolojisi ile savaşlarda alınan yenilgileri sona erdirerek eski gücüne kavuşacağı yönünde bir düşünceye sahiptirler. Osmanlı'dan başka Batı Medeniyetindeki gelişmeleri kendilerine kurtuluş yolu olarak gören diğer devletlerinde böyle bir

silahlanma yarışına girmesi medeniyetlerin ya da devletlerin birbirleriyle olan ilişkilerini daha da karmaşık olan siyasal, ekonomik ve kültürel boyutlara taşır. Böylece uluslararası tartışmaların hatta savaşların baş göstermesi kaçınılmaz bir hal alır. Oysa terakki en son mutluluğa ulaşmaksa peki bu silahlanma insanlığı nereye götürecektir?

18. yüzyıl düşünce hayatının en tartışmalı kavramı olan terakkinin o dönemle sınırlı kalmadığı ve hatta günümüzde bile hala canlılığını kurduğu açıktır. Çünkü günümüz siyasetinin en önemli propagandası olan muasır medeniyetlerin seviyesine ulaşma hayali ile yapılan reform hamlelerinde de bunu görmekteyiz. Terakkinin içinde bulunduğumuz dönemde şekillenmesinde etkisinin büyük olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu meyanda çalışmanın hedefi, terakki kavramının dönemin düşünce hayatındaki etkilerini ortaya koymak olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TERAKKİ (İLERLEME)

Batı kaynaklı bir kavram olarak ilerleme, Aydınlanma döneminin ve Pozitivist bilim anlayışının etkisiyle modern dönemde sosyal hayatı inceleyen felsefe, sosyoloji, tarih gibi beşeri bilimlerin çalışmalarında kullanılmıştır. 19. yüzyıl bilimsellik düşüncesinde önemli bir yer edinmiştir.

Bu noktada metnimizin odak noktası olan Tanzimat Dönemi'nin ilerleme ya da başka bir deyişle toplumsal bilimsellik anlayışını en temelde etkilemesi sebebiyle Aydınlanma dönemine ve birçok Tanzimat dönemi düşünürü, devlet adamı ve edebiyatçısına kaynaklık etmeleri sebebiyle Aydınlanma Dönemi'nin önde gelen isimlerinin ilerleme konusundaki fikirlerine bakarak başlamanın doğru olacağını düşünmekteyiz.

1.1. Kavram Olarak Terakki (İlerleme)

Terakki (ilerleme) kavramı kelime manasıyla bulunduğumuz bir durumdan daha ileri bir duruma veya daha yetkin bir konuma geçmektir. Latince'de “*progress/us* kelimesi ilerleme, ilerleyiş, terakki”¹ kelimeleri ile açıklanmıştır. Yunanca'da “*epididonai* kelimesi büyümek, artmak, ileriye gitmek, ilerlemek”² olarak ifade edilmektedir. İngilizce de ise *progress* kelimesi ilerleme anlamında kullanılmaktadır. Birden fazla anlamda kullanılan terakki kelimesi Osmanlı Türkçesi'nde ise “yukarı kalkma, yükselme”³ olarak kullanılmaktadır. İlerleme “bozulmuşluktan mükemmelliğe, karanlıktan aydınlığa”⁴ olarak da ifade edilmektedir. Diğer bir ifadeyle ilerlemeyi her bakımdan ve her yönden daha iyiye gitme inancı olarak da değerlendirebiliriz.

¹ Sina Kabağaç, Erdal Alvaro, **Latince Türkçe Sözlük**, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1995, s.480

² Reinhart Kosellek, **İlerleme**, Çev. Mustafa Özdemir, Ankara, Dost Kitabevi, 2007, s.23

³ Ferit Develioğlu, **Osmanlıca Türkçe Sözlük**, Ankara, Doğus Matbaası, 1962, s. 1299

⁴ Christopher Dawson, **İlerleme ve Din**, Çev. Yusuf Kaplan- Aylin Doğan, İstanbul, Açılımkitap Yayınları, 2003, s. 21

İlerlemenin anlam olarak çok çeşitliliğinin olması, hakkında kesin bir tanımlama yapmamızı engellemektedir. Mayerhoff’a göre ise,

“İlerleme, eskinin üstüne yükselmesi gereken yeni biçimi ister; bu amaçla onu saklamalı ve anlatıya döndürmeli, onu eskiden yükseltmeli, düşük olanları yükselten bir sıcaklık gibi omuzlarına tırmandırmalıdır. İlerlemek varlığı biriktirir ve gerçeği saklar.”⁵

İlerleme fikri birçok alanda kendisini göstermektedir. İlk olarak bilgi alanında bunu görmekteyiz. Çünkü bilgilerimizin artması veya yeni kazanımlarımız bilgi açısından ilerleme olarak kabul edilip edilmemesi beraberinde bilginin ilerleme ile içli dışlı olmasını sağlamıştır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse bu durum ilerlemenin bilgi anlayışı ile ortaya çıkmış olabileceğini savunanları da beraberinde getirmiştir. O halde eğer ilerleme bilgi ile sürekli bir gelişme gösteriyorsa; insanların bilgisinin sonu var mıdır, bilgilerimizin esas kaynağı nedir, ya da geçmiş bilgilerimizin üzerine bir şeyler ekleyerek mi ilerlemeyi sağlarız gibi sorularla karşılaşmaktayız.

İlerleme problemi sadece bilgi problemi ile karşımıza çıkmamaktadır. Tarih ile yakından ilgili olan bu kavram aslında toplumların tarih algısına göre şekillenen bir yapı göstermektedir. Özellikle Osmanlı Devleti gibi sosyal ve siyasal kurumlarını inancı merkeze alarak kurulmuş olan bir yapıdan söz ettiğimizde toplumların tarih algısını şekillendiren inanışları da bu konuda yok saymamak gerekir. Çünkü inançlar toplumun kabullerinde önemli bir etkiye sahiptir. Acaba inancın etkisine bağlı olan tarih sonlu mu tarihin sonlu oluşu ilerlemeyi sonlu mu yapacak tarihsel bir süreç olarak insanlığa baktığımız zaman ise acaba sürekli bir ilerleme halinde mi yoksa belli durumlarda inişlere ve çıkışlara sahip mi gibi sorular karşımıza çıkmaktadır. Bu gibi sorular ilerlemenin ilk olarak ne zaman ve nasıl ortaya çıktığının araştırılmasını da beraberinde getirmiştir.

⁵ Hans Mayerhoff, **Zamanımızda Tarih Felsefesi**, Çev. Abdullah Sevki, Ankara, Hece Yayınları, 2006, s.88

1.2. Batı Düşüncesinde İlerleme Düşüncesi ve Kökeni

İlerleme (terakki) kelimesinin kökeni hakkında tarihçiler ve araştırmacılar tarafından çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bazılarına göre bu kavram Antik Çağ'dan beri kullanılmaktadır. Kimilerine göre Orta Çağ, kimileri ise bu kavramın Aydınlanma Döneminde büyük bir yayılma gösterdiğini hatta bu dönem ile birlikte daha önceki dönemlerden farklı olarak daha somut şeylerle ilgilendiği şeklinde yorumlamışlardır. Şimdi bu farklı yorumları teker teker ele alalım.

1.2.1 Antik Çağ ve İlerleme (Terakki) Düşüncesi

İlerlemenin Antik Çağ'da var olduğu algısı daha çok her şeyin doğadaki anlamıyla değerlendirilmesinde yatmaktadır. Her şey doğanın devinim ve döngüsellliği içerisinde değerlendirilir ve sorulara cevap aranırdı. Antik Yunan düşünürleri bu bağlamda evreni anlamının doğayı anlama ile mümkün olacağını savunuyorlardı. Hatta bu dönemdeki düşünürler “insani olayları doğal süreçlermişçesine yorumlayan”⁶ bir tablo içerisindedirler. Antik Çağ'da doğa üzerinde bu kadar çok çalışma yapılması tabiatı bir araştırma nesnesi haline getirmişti. Bu durum daha sonra ki dönemlerde kendisini daha açık bir şekilde gösterecektir.

Antik Çağ'da ilerleme kavramı doğa üzerinde yapılan çalışmalarda görülmektedir. Bu çağda doğadaki bir şeyin gelişip büyümesi, evrimsel olarak dönüşmesi ilerleme olarak ele alınmaktadır. Hatta doğal sürecin evrimsel yani dönüşümsel olarak büyümesi demek ‘ilerleyici’ demekle aynı şeydir.⁷ Bu durumu doğadaki büyüüp gelişmeyi konu alan Aristoteles'in tabiat anlayışında görmekteyiz.⁸ Aristoteles'teki ilerleme, tabiattaki değişmeye bağlı olan bir ilerleme

⁶ Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi**, İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi, 1984, s. 9

⁷ Robin G. Collingwood, **Tarih Tasarımı**, Çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1996, s. 371

⁸ Felsefe tarihinde bunun ilk örnekleri Herakleitos (İ.Ö. 540-480) tarafından ortaya konulmuştur. Evrenin düzenini açıklamaya çalışan Herakleitos için her şey değişime tabidir. Ona göre Evren sürüp

olarak ifade edilebilir. “Aristoteles, nesneler dünyasının sürekli bir değişim içerisinde olduğunu ve bu değişimin zorunlu olarak ilerleme düşüncesini doğuracağını ifade etmiştir.”⁹ Aristoteles’in tabiat anlayışında ilerleme, büyüüp gelişme ile kendini göstermekte hatta “tabiat bir devinim ve değişme ilkesidir. Çünkü devinim bilinmediğinde doğa da bilinemez”¹⁰ anlayışı bize her şeyi doğa ile açıkladıklarını göstermektedir. Tabiattaki bu devinim ve değişme aslında bir amaca yönelik uygun bir şekilde düzenli olarak değişmek, gelişmek ve ilerlemektir. Buradaki değişmekten kastedilen tabiatın sürekli olarak bir büyüme ve gelişme içerisinde olmasıdır. Bu büyüme ve gelişme, diğer bir ifade ile ilerleme herhangi bir dış etkenin müdahalesi olmadan kendi doğallığı içerisinde değişmesidir.¹¹ Bu tıpkı bir tohumun, tohum olma durumundan çıkıp büyüüp gelişerek belli evrelerden geçip ağaca dönüşmesi gibidir. Tohumun amacı ağaç olmasıdır. Bunu sağladığı zaman en yetkin veya en iyi duruma gelmiş olur.

Antik Çağ’da ilerleme genellikle doğadaki değişimin neden olduğu gelişmeler ile açıklanmıştır. O halde ilerleme sadece doğaya mı özgüdür ya da doğadan başka durumlarda da ilerlemeden söz edilebilir mi gibi soruların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum ilerlemenin anlaşılmasını da zorlaştırmaktadır. Bu sorun herkes tarafından ve her koşulda kullanılan ‘ilerleme’ sözcüğünün alt anlamlarının birbirinden ayrılması ile çözüme kavuşacaktır. Bulunan çözüm iki şeyi kapsar; tarihte ilerleme ve doğada ilerleme.¹² Çünkü doğa nasıl belli bir süreç durumunda oluşuyorsa tarih de bir süreç dâhilindedir. Tarihin ilerleme ile bir arada alınması Orta Çağ tarih anlayışında karşımıza çıkmaktadır.

giden bir devinme ve değişme ile açıklanmaktadır. Onun anlayışına göre akan bir nehirde iki kere yıkanmaz. Çünkü nehirdeki su sürekli bir değişim içerisinde ve değişime tabidir. Bundan dolayı değişim kaçınılmazdır bir durumdur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi**, 16. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2005, s. 24.

⁹ Ayhan Bıçak, **Tarih Bilimi**, İstanbul, Çantay Yayınevi, 1999, s. 62

¹⁰ Aristoteles, **Fizik**, Çev. Saffet Babür, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997, s.93

¹¹ Her hangi bir engel olmadan her şeyin her zaman geçerli olan sonuca doğru harekette bulunmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Aristoteles, **a.g.e.**, s. 87

¹² Collingwood, **a.g.e.**, s.370

1.2.2. Orta Çağ ve İlerleme (Terakki) Düşüncesi

Orta Çağ döneminde ilerleme tıpkı Antik Çağ'daki gibi bir amaç doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Buradaki ilerleme doğal yaşamın haricinde daha çok tarihsel bağlamda ortaya çıkmıştır. Tarihsel bağlamda bir ilerlemenin etkili olması şüphesiz Antik Çağda tarihin döngüsel kabulünün yerine, tarihin çizgisel oluşunun kabul edilmesi etkili olmuştur. Böylece tarihteki ilerlemenin de bir amaç doğrultusunda olduğu savunulmuştur. Tarihte ki ilerleme fikrine baktığımızda;

“ilerleme, köken ile gaye arasındaki ilişkiye verilen addır. Tarih metafizikleri açısından köken, gaye ve ilerleme kavramları birbirlerinin varlığını şart koşan unsurlardır. Yani bir tarih metafiziğinin oluşması için bu üç kavram birbirleriyle ilişkili temellendirilmelidir. Çünkü insanlığın bir gayesi varsa, gayenin temel özelliklerinin kökende potansiyel olarak içerilmesi şarttır. Aksi halde gaye temellendirilmediği gibi, ilerlemeden de söz edilmez. İlerleme kökende bulunan unsurların tarihi süreçte aşamalı olarak olgunlaşması ve gayeye yaklaşmak anlamını taşır.”¹³

Tarihteki bu ilerleme anlayışı, aslında tarihin bir amaca yönelik olduğunu göstermektedir. Çünkü ilerleyen şey daima bir amaç doğrultusunda ilerleyen şeydir.¹⁴ Tarihin bir amaç doğrultusunda ilerlemesi akla tarihin sonunun olup olmadığı fikrini getirmektedir. Orta Çağda etkili olan Hristiyan Tanrı anlayışı ile birlikte tarihin sonlu olabileceği savunulmuştur. Çünkü Hristiyan anlayışa göre tarih, insanın günah yüzünden düşmesi ile başlar ve İsa Mesih'in insanları kurtuluşa götüreceği ana kadar devam eden bir süreç olarak değerlendirilir.¹⁵ Bu anlayışa göre tarihin amacına ulaşması sona ermesi demektir. Bir başka ifade ile insanlık mutlu sona ulaşınca tarihsel anlamdaki ilerleme de son bulacaktır. Yani en iyiye ve en yetkin olmaya ulaşınca tarih gibi ilerleme de son bulur. Bu durum Orta Çağ tarih anlayışının çizgisel oluşundan kaynaklanmaktadır. Çünkü başlangıç noktası belli olan bir şeyin elbette belli bir süre sonra sonunun da olacağı fikrini beraberinde getirmesiyle birlikte, tarih artık başı ve sonu olan bir yapı olarak değerlendirilmesine neden olmuştur.

¹³ Ayhan Bıçak, **Tarih Metafizikleri**, Tarih Düşüncesi IV, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005, s.41

¹⁴ Özlem, **a.g.e.**, s. 45

¹⁵ Gökberk, **a.g.e.**, s.155

Hristiyan düşünürlerin etkisi ile tarihin sonunun olduğu fikri şüphesiz ilerlemeye engel oluşturmuştur. Dinin etkisi altında kalan bu düşünce hareketi beraberinde ilerlemenin önündeki engelin din olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır.¹⁶ Bundan dolayı daha sonraki dönemlerde artık dinin etkisi olmadan daha özgür düşünme başlamış ve ilerlemenin önündeki engel bir şekilde aşılmaya çalışılmıştır. Bu da ilerlemeye olanak sağlamıştır. Bu durum daha sonraki dönemlerde dinde bağımsız ilerleme fikrinin bir son içermemesi nedeniyle, daha geniş kabul görmüştür.¹⁷ Böylece dinin ilerleme önündeki etkisinin zayıflaması ilerlemeye daha çok olanak sağlanmış ve bu durum aydınlanma döneminde en üst seviye kadar çıkmıştır.

1.2.3. Aydınlanma Dönemi Öncesi İlerleme Düşüncesi

Antik Çağda daha çok doğadaki değişme olarak algılanan ilerleme, Orta Çağla birlikte tarihsel bir görünüm kazanmış ve o dönemdeki Hristiyan inanç bağlamında bir son olduğu fikrini karşımıza çıkartmıştır. Bununla birlikte dinin ilerlemeye engel olduğu fikri beraberinde dinin referansı alınmadan aklın rehberliğinde bir ilerleme fikrini geliştirmiştir. Böylece modern ilerleme fikri ortaya çıkmıştır. Bu ilerleme fikrinin ortaya çıkmasında 16. yüzyılla başlayan bir tartışma etkili olmuştur. Bu “*eski*” ile “*yeni*”nin tartışması olarak karşımıza çıkmaktadır. Eskilere (antikler, gelenekçiler) göre mazi iyi olan ve en mutlu oldukları zaman olduğundan dolayı hep eskiye dönük bir tavır sergilerler. Çünkü onlar için mutlu günlerin bir daha yaşanması, geçmişteki mutlu yaşantının yaşanmasına bağlıdır. Yeniler (modernler) için ise asıl önemli olan geçmişteki güzel günleri yeniden yaşamak yerine, onların bize bırakmış oldukları mirası geliştirip üzerine bir şeyler koyarak eskiyi daha ileriye götürmektir. Eski ile yeni arasındaki bu tartışmaya, eskiye savunanlara karşı çıkan

¹⁶ Kilisenin her alanda etkin bir güç olması ve insanları düşünmesine, üretmesine izin vermemesi zamanla kilisenin ve onun öğretilerinin sorgulanmasının yolu açmıştır. Kilisenin oluşturmuş olduğu dogmatik düşünce anlayışına ciddi anlamda ilk tepki Rönesans ve reformla gelmiştir. Çünkü kilise düşünmeye kapılarını kapalı tutması onu düşünme önündeki engel yapmıştır. Düşünmeye engel olmak bir şekilde ilerlemeye engel olmak demektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ertuğrul İşler, **Voltaire ve Rousseau Etrafında Aydınlanma Çağı Fransız Yazını'na bir Bakış**, Denizli, Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, Sy. 5, 1999, s. 49

¹⁷ Kenneth Bock, **‘İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları’-Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Haz. Mete Tuncay-Aydın Uğur, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997, s.52-53

Francis Bacon, eskilerin ortaya koymuş oldukları bilgiyi şuan ki bilginin basamağı olabileceği şeklinde değerlendirir. Yani geçmişteki bir bireyin yaşamı boyunca edindiği bilgiyi, şuanaki bir bireyin çok daha kısa sürede belki bir saatte edinebilir oluşu, geçmiştekine göre daha ileride olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı hala eskiye hayranlık duyulmasını Bacon eleştirir. Eskiye hala hayranlık duyulmasının nedenine baktığımızda;

“insanların ilimlerdeki terakkilerine mani olan ve onları yerlerinde mihlayarak bu hallerinden memnun bırakan sebeplerin başında, eski zamanlarda yetişip de, felsefenin büyük üstadları olarak tanınmış ve birçok müderrislerce de mütemadiyen şişirilmiş kimselerin sultanlarına karşı beslenen hudutsuz hürmeti görmektir”¹⁸

Tartışmalar belli bir dönemden sonra yerini Avrupa düşüncesinin İlkçağ düşüncesinden üstün mü yoksa daha da gerisinde mi ya da İlkçağ düşüncesine göre insanlar daha mutlu mu gibi tartışmalar ortaya çıkmıştır. Kenneth Bock bu tartışmayı şöyle değerlendiriyor:

“(…) modern Avrupa ile eski Yunan’ı birbiri ile ilintilendirmek için, her iki ortamda ve zamanda mevcut, kendi başına yaşama sahip, yaşamın ilk aşamasını eski Yunan’da, bir diğer aşamasını ise 17. yüzyıl Avrupa’sında idrak etmiş bir şeyin varsayılması gerekmektedir. Bu da “insanoğlun kafası” olarak belirlenmiştir. Bu düşüncenin sonucunda modernlerce insanoğlunun kafasının değiştiği, dolayısıyla bu değişimin ilerleme olarak sunulması görülür.”¹⁹

Bu dönemdeki Aydınlanmacılara göre, ilerleme insanın kafasındaki düşüncelerin dönemlere göre farklılık göstermesi ile oluşan değişim olarak algılanmıştır. Buradaki değişimden kasıt insanın geçmişteki bilgileri algılaması ile günümüzdeki bilgileri algılarken meydana gelen değişimlerdir. Bu değişimlerin oluşmasında özgür düşünmenin etkisi unutulmamalıdır. Çünkü insanın davranışlarındaki değişimleri anlamak için onun davranışlarının altında yatan sebepleri bilmemiz gerekmektedir. Bunun için de özgür düşünmenin yolu açılmalıdır. Bu dönemdeki düşünürler bundan dolayı özgür düşünme talebinde bulunmuşlardır. Böylece özgür düşünmenin önündeki engel olan dogmatik düşüncelere karşı durmuşlardır. Bununla beraber dogmatik düşünceler gitgide

¹⁸ Mustafa Şekip Tunç, **Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü**, İstanbul, Âmedi Matbaası,1928, s. 31

¹⁹ Bock, **a.g.e.**, s. 61

ortadan kalmaya başlamıştır. Mesela, Orta Çağ'daki Hristiyan inancın etkisi ile etkisiz bir duruma dönüşen *birey olma*, *özgür düşünme* olgusu Rönesans'la birlikte yeniden gündeme gelmiştir. Yani,

“birey olmak, erişkin olmak, yaşamına yön verebilecek güce kavuşmak, başkasının gözetiminden kurtulmaktır. ... ne kralın tebaası ne de dinsel kurumların edilgin bir üyesidir, kendi yaşamından sorumlu yetkin bir yurttaş konumuna gelmiştir.”²⁰ “Birey artık, tümüyle Tanrı'ya bağlı olmaktan çıkıyor; tanıyan, öğrenebilen, bilgi edinen, otoritelerden bağımsız bir varlık oluyor.”²¹

Böylece bireysel düşünmenin yolu açılarak ilerleme sağlanmaya çalışılmıştır. Diğer bir ifade ile dinin etkisi kırılmaya başlayınca, düşünürler tarafından din gündemden düşmüş ve yerine bilimsel bilgiler getirilerek ilerlemenin etkili duruma gelmesi sağlanmıştır.

Bilimselliğin bu şekilde gündeme gelmesiyle, doğayı bilimsel veriler ışığında anlama hatta hükmetme fikrini meydana getirmiş olması muhtemeldir. Bununla birlikte bilimsel verilerin faydacı bir şekilde kullanılması doğaya güçle hükmetme fikrinin de yolunu açmıştır. Çünkü bilimin amacı, insanların doğadaki her şeyden en iyi şekilde yararlanmalarını sağlamaktır.²² Hatta Francis Bacon *Novum Organum* adlı eserinde bilmenin, bilimselliğin doğaya egemen olmak için bir koşul olduğunu belirtmesi bunun bir göstergesi olarak görülebilir. Bu durum dönemin belki de parolası olan “bilgi kuvvettir”²³ anlayışını destekler niteliktedir. Doğaya egemen bir güç haline gelme *doğabilimi*²⁴ kavramını ortaya çıkartmıştır. Bu dönem de kullanılan *doğabilimi* algısı daha sonraki dönemlerde bu konu üzerinde yapılan çok sayıdaki çalışmaya bir başlangıç noktası niteliğindedir.

İlerleme problemi sadece eski ve yeni tartışmasında kalmayıp Batı ve Doğu toplumlarının coğrafi keşifler ve savaşlar neticesinde etkileşime geçmesiyle yeni

²⁰ Metin Bobaroğlu, **Aydınlanma Sorunu ve Değerler**, İstanbul, Ayna Yayınları, 2002, s. 19

²¹ M. Buhr, W. Schroeder, K. Barck, **Aydınlanma Felsefesi**, Çev. Veysel Atayman, 2. Baskı, İstanbul, Yenihayat Yayıncılık, 2006, s. 77

²² Francis Bacon, **Yeni Atlantis**, Çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2008, s.16

²³ Bertrand Russel, **Batı Felsefe Tarihi**, Çev. Muammer Sencer, c. I, İstanbul, Say Yayınları, 1994, s.292

²⁴ Doğabilim kavramının 16. yüzyıldaki anlamından günümüz modern anlamına geçişi Bacon ile sağlanmıştır. Doğabilim kavramından hareketle doğa üzerinde yapılan çalışmalar hız kazanmış ve bu alanda daha sonraki dönemlerde büyük gelişmeler olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan Özlem, **Tarih Felsefesi**, İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi, 1984, s. 9

sorunları da beraberinde getirmiştir. Bunlardan ilki belki de toplumların gelişmişlik düzeyleridir. Yani Batı ortaçağı açlık, sefalet ve salgın hastalıkların kol gezdiği bir durumdayken Doğu da ise durum tam tersi işlemekteydi. Bu durum da ilerleme toplumdan topluma, kültürden kültüre farklılıklar mı gösterir ya da insanoğlu nasıl farklı düzeylerde gelişmişlik veya ilerleme sağlamaktadır gibi problemlere aranan cevaplar ilerlemenin her yer de aynı düzeyde olmadığını göstermiştir. Çünkü toplumların yaşam tarzlarının ve inançlarının neden olduğu düşünce tarzları gelişmişlik düzeylerini de etkilemektedir. Gelişmişlik düzeylerindeki bu farklılıklar ilerlemenin de farklı düzeylerde olmasını sağlamıştır. Mesela, öyle bir toplum düşünelim ki buradaki herkes geçimini kitap yazmakla kazansın. Bu toplumda yazı sanatında çok büyük ilerlemeler sağlanır. Fakat geçimini makine üretmekle sağlayan toplum ise yazı sanatından çok teknolojik anlamda ilerleme sağlamış olur. Kitap yazarak geçimlerini sağlayan toplumun teknolojik anlamda ilerlemenin olmamasının altında yatan sebep bu toplumdaki bireylerin ekonomik sıkıntılar yaşamamaları için kurulan sebep sonuç bağlantısıdır.²⁵ Çünkü insandaki ilerleme doğadaki gibi sürekli değişip ilerleyen bir durumdan ziyade insanlık sebep sonuç bağlantısında ilerlemektedir.²⁶ Bu durum insanların bir şeyler yaparken her şeyi artı ve eksi yönlerini tartarak ortaya koymasından kaynaklanmaktadır. Tabii ki bu durum ilerlemenin geliştiği alanı ve hızını da etkilemektedir.

Coğrafi keşifler, batıda birçok alanda etkisini göstermiştir. İlk olarak ticari alandaki gelişmeler beraberinde matbaanın Avrupa'ya gelmesini sağlamıştır. Matbaanın Avrupa da kullanılmasıyla birlikte kilisenin tekelinde bulunan kitap basımı ortadan kalkmıştır. Böylece sadece belli bir zümrenin ulaştığı kitaplar artık halkın ulaşabileceği bir konuma gelmiştir. Kitap sayısının bu şekilde artması ile okuryazarlığın sadece kilisedeki ruhban sınıfa ait olma durumunun ortadan kalkması sağlanmıştır. Halkın öğrenmeye başlamasıyla kilisenin elinde olan bilgi ve eğitimde

²⁵ Bu durum Osmanlı Devleti'nde matbaanın geç kullanılmasının da altında yatan sebeplerden biri olarak görülebilir. Çünkü Osmanlı Devleti'nde hat sanatı yani yazı yazmakla geçimlerini sağlayan birçok kişi bulunduğundan dolayı devlet bu kişilerin işsiz kalmamaları için matbaanın kullanılmasını sınırlaması bunun en güzel göstergesidir. Matbaaya konan bu sınırlama devletin sanatkârları imtiyazlı görmesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü elle kitap yazan bu sınıfın sayısı oldukça çoktur ve devletin lonca sisteminin gereği olarak bunlar korunmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 58

²⁶ Tunç, a.g.e, s.58

ellerinden çıkmış ve halk arasında yayılarak dogmatik düşüncelerden kurtulmaya başlanmıştır. Zihinlerdeki dogmatik düşüncenin yerini daha özgürce sorgulayan düşünceler almış ve düşünsel bağlamdaki ilerleme bu sayede sağlanmıştır. Bu fikirsel bağlamdaki ilerleme anlayışı Aydınlanma çağının bir basamağını oluşturma niteliği taşımaktadır.

1.2.4. Aydınlanma Dönemi ve İlerleme Düşüncesi

Aydınlanma aklın mihmandarlığında insanın her alanda ilerleme sağlamasıdır. Aydınlanma için tam olarak bir tanımlanma yapmak çok zordur. Çünkü bu kavram için birden fazla tanımlamada bulunulmuş ve aklın özgür kullanılması ile özdeşleşmiştir. Bundan dolayı aydınlanmayı akıl çağı olarak tanımlayabiliriz.²⁷ Aydınlanma ile ilgili tanımlamalara baktığımızda kimilerine göre aydınlanma uyku durumundan uyanık duruma geçmek²⁸ kimisine göre ise aydınlanma “insanın kendi suçuyla düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır.”²⁹

Aydınlanma üzerinde yapılan bunca yorum bize aydınlanmanın en önemli gücünün akıl olduğunu göstermektedir. Akıl, insanın kendisinin farkına varmasını ve daha yetkin bir duruma geçmesini sağlar. Bu dönemin parolası “Aklını kullanmak cesaretini göster”³⁰ anlayışıdır. Bu durum aslında var olan yapıya karşı çıkıştır. Çünkü içinde bulunduğun yapı senin uyanmanı engelliyorsa o zaman mevcut yapıya karşı çıkılmalı ve uyanış sağlanmalıdır. Bu da bir nevi mevcut yapıya isyan etmektir. Hatta kimi düşünürler, Aydınlanmayı özü itibarıyla bir karşı çıkış hareketi olarak değerlendirmişlerdir. Böylece aydınlanma, din gibi geleneksel anlayışlar ve toplumsal kurumların eleştiri süzgecinden geçirilerek aklın vermiş olduğu kararlara

²⁷ İlerlemenin sağlanması için insanın geleneksel otoritelerden, görüşlerden, inançlardan ve en önemlisi kabullerden sıyrılarak aklın ışığında hayatı anlama ve geliştirmektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Kılıçoğlu, **Aydınlar, Aydınlanma, Batılılaşma**, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, İstanbul, Risale Yayınları, 1990, s. 102.

²⁸ Ahmet Cevizci, **Aydınlanma Felsefesi Tarihi**, Genişletilmiş 2. Basım, Bursa, Asa Kitabevi, 2008, s.13

²⁹ Immanuel Kant, **Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt**, Çev. Nejat Bozkurt, **Seçilmiş Yazılar**, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1984, s. 211

³⁰ **A.e.**, s. 213

göre hareket etmektir.³¹ Bu da gösteriyor ki Aydınlanma, “düşünme ve değerlendirmenin geleneklere bağlı olmaktan kurtulup insanın kendi usuyla, kendisinin yapmış olduğu denemeler ve gözlemlerle yaşamını aydınlatmaya girişmesidir.”³²

Aydınlanma ile ilgili tanımda bulunan düşünürlerin farklı görüşlere sahip olmalarına rağmen tanımlarının ortak noktaları bulunmaktadır. Yani,

“(…) aydınlanmacılar çok farklı siyasi ve felsefi anlayışa sahip olmakla beraber, nihayetinde ortak bir entelektüel gelenek oluşturmuşlardır. Aydınlanmanın kavramları ve bu kavramlara yüklenen anlamlar farklı olmakla birlikte, işlevsel olarak ortaklıklarından söz edebiliriz. Bu ortak kavramlar akıl ve ilerlemedir.”³³

İlerlemenin Aydınlanma içerisindeki yerine baktığımızda, Aydınlanma’yı sadece bir dönem olarak değil de onu geçmişle birlikte yani dün ile bugün arasındaki köprü sayesinde yarın meydana gelecek olan gelişme ve ilerlemeleri sağlamaktır.

“Bir aydınlanma ürünü olan ilerleme ideasına yaslanarak, tarih süreklilik çizgisinde okumaya girişildiğinde, Aydınlanma Reanissance’ın antropolojik ve estetik dünya ve insan kavrayışının politikleştirildiği ve politikleştirilerek biriktirildiği bir döneme tekabül etmektedir... Tarihin bir diğer olarak kurgulanıp, Aydınlanma’ya özgü bir söylemle metne sokulması, zaten Aydınlanma’nın esaslı bir karakteristiği olarak anlaşılmak durumundadır.”³⁴

Avrupa’daki Aydınlanma’nın bugünkü konumuna gelmesi ile ilgili birçok ülke katkıda bulunmuştur. Aydınlanmanın yaşanmasında etkili olan ülkelere baktığımızda İngiltere, Fransa ve Almanya görülmektedir. Aydınlanma hareketinin ve aydınlanma felsefesinin gelişmesinde katkıda bulunan Fransız ve Alman düşünürlerin etkisi çok büyüktür. Şimdi bu ülkelerdeki Aydınlanma ve ilerleme anlayışlarını teker teker ele alalım.

³¹ Veysel Atayman, **Aydınlanma**, İstanbul, Donkişot Yayınları, 2005, s. 13

³² Macit Gökberk, **Kant ile Herder’in Tarih Anlayışları**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997, s. 68

³³ İsmail Coşkun, **Modern Devletin Doğuşu**, İstanbul, Der Yayınları, 1997, s.237

³⁴ Ahmet Çiğdem, **Aydınlanma Felsefe Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997, s.17

1.2.4.1. İngiliz Aydınlanması ve İlerleme Düşüncesi

Aydınlanma ilk olarak 1655 İngiliz devrimi ile kendini göstermiştir. Bu dönemdeki devrimin yol açmış olduğu bilimselliğin önem kazanması ile bilimsel anlamdaki gelişmelerle kendisini meşrulaştırmıştır.

“Aydınlanma’nın ‘Bilimsel Devrim’in dolaysız bir ürünü olduğu ve kendisini meşrulaştırmak için modern bilimin ve modern bilimin teknolojik verilerinden faydalanarak...‘bilgiye’ ve ‘akla’ dayalı bir hareket olarak, kendisini yeni bir tür ‘bilgide’ temellendirmiştir.”³⁵

Akla dayalı olan ilerleme aslında seküler bir anlayışı ifade etmektedir. Çünkü burada dinin etkisiz hale getirmiş olduğu her şey, akıl sayesinde yeniden canlanarak³⁶ modernleşmenin önünü açmışlardır. Aydınlanma, dinin oluşturmak istediği yapıyı tehlikeye sokmuş ve vahyin tartışmalı bir hale gelmesini sağlamıştır.³⁷ Böylece, modernleşmek bir nevi laik bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır.

“Modernleşmenin öncüleri geleneğe ilişkin kültürel bir bakiye olarak kabul ederken bu mirasın sahipliği üzerinden ikircikli tavırlarını devam ettirir. Bu sorun Aydınlanmanın ilerlemeci ve laik tasavvuruyla modernleşir ve kendini bu yolla meşru kılmaya yönelir.”³⁸

Aydınlanma ile birlikte önem kazanan bilimsel bilgi -Aydınlanma’nın meşru olmasını sağlayan bilgi- kendinden önceki kültürel gelişmişlikler üzerine eklemeler yaparak ilerlemenin her alanda sağlanmasına çalışmaktadır. Bu durum Aydınlanma düşüncesinin gelişmesinde etkili olan birikimli ilerlemenin olduğunu bize göstermektedir. Yani, Aydınlanma düşüncesi kendinden önceki bilgi birikimine çok şey borçludur. Bilimin ve bilimselliğin bu şekilde ilerleme için yegâne bir araç olarak

³⁵ A.e., s. 59

³⁶ Her şeyin aklın terazisine göre açıklanması bu döneme ait olan bir durum değildir. Daha önce ilk çağ filozoflarının bazılarında da bu durum göze çarpmaktadır. Anaksagoras’a göre evren sonsuz sayıdaki tohumların kargaşasından ibarettir. Bu kargaşa akıl sayesinde düzen ve biçim kazanırlar. Platon göre akıl, bize duyuların vermiş olduğu gerçek olamayan bilgileri ayırt ederek bize hakikatin yolunu açmaktadır. Çünkü duyularımız her zaman değişim içerisinde olduklarından dolayı ebedi ve ezeli olana ancak alık sayesinde ulaşılabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Gazi Topdemir, Yavuz Unat, **Bilim Tarihi**, Ankara, Pegem Akademi Yayınları, 2012, s. 23-30

³⁷ Pierre Chaunu, **Aydınlanma Çağı Avrupa Uygarlığı**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 2000, s.243

³⁸ Necdet Subaşı, **Kültürel Mirasın Çeşitliliği ve Seçicilik Sorunu**, Ankara, Doğu-Batı Yayınları, 2003-2004, s. 136

görülmesinin altında şüphesiz bu dönemdeki düşünürlerin her şeyin cevabını bilim de aramaları etkili olmuştur. Yani “bilimi ilerlemenin motoru, reformların hizmetkârı, insanın mükemmelleşmesinin yegâne aracı, dünyanın acı ve mutsuzluktan aranabilmesinin tek yolu olarak gören”³⁹ düşünürler için bilim her sorunun ve problemin yegâne ilacıdır. Burada bilimselliğin aslında tek bir gayesinin olduğu anlaşılmaktadır. O da insanın daha mutlu ve mükemmelleşmesini sağlayacak olan en yetkin olma durumuna ulaştırmaktır.

“Modern felsefenin en etkili akımları için, bilginin amacı artık daha fazla, ya Tanrı’nın planını hayata geçirmek ya da doğanın amaçlarıyla daha uyumlu yaşamak için, dünyanın harcını meydana getiren anlamları yorumlamak değildir. Bunun yerine bilginin değeri temelde araçsaldır. Bilgi doğaya ilişkin olarak öndeyide bulunma ve onu kontrol etme yeteneğimizi geliştirmek suretiyle hayatımızı daha kesin ve muhtemelen daha rahat hale getiren bir şeydir.”⁴⁰

Bu da bize gösteriyor ki bilim aslında faydacı bir amaçla ele alınmaktadır. Çünkü bilimin yegâne işi yukarıda da belirttiğimiz gibi insana fayda sağlaması ve ‘en’leri insana yaşatması veya vermesidir.

1.2.4.2. Fransız Aydınlanması ve İlerleme Düşüncesi

Fransız aydınlanmasına baktığımızda İngilizler’den daha farklı bir yapı sergilemişlerdir. İngilizlerin bilimsel anlamdaki ilerlemelerine karşın Fransızlar daha çok ahlaki yapıdaki ilerlemeler sayesinde insanların daha mutlu ve yetkin bir şekilde yaşayacaklarını savunurlar. Bundan dolayı kimi düşünürler tarafından Aydınlanma esas kimliğini yani içeriğini Fransız düşünürler sayesinde kazanmıştır.

“Fransız Aydınlanması, daha uygun bir deyişle, Aydınlanmanın kendisinin Fransa’da kazandığı muhteva ve aldığı biçim, hem aydınlanma felsefesi olarak adlandırılan oluşumun “ruhunu” teşkil etmekte ve hem de bu ruhu temsil etmektedir.”⁴¹

³⁹ Cevizci, **a.g.e.**, s. 27

⁴⁰ David West, **Kıta Avrupa Felsefesine Giriş**, Çev. Ahmet Cevizci, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2008, s. 35- 36

⁴¹ Çiğdem, **a.g.e.**, s. 35

Bu dönemdeki filozofların tarih algıları onların ilerleme fikrini de etkilemiştir. Fransız düşünürlerden Turgot'un tarihsel ilerleme fikri ile birlikte ilerleme Fransa'da somut bir hal almıştır. İlerleme;

“İlk kez olarak Fransız Aydınlanmasında somutlaşmış ve Turgot tarafından ifade edilmiştir. Evrensel bir tarih kurgusuna sahip bu düşünce bütün insani düşünüm, başarı ve kazanımların bilimdeki gelişmelere, bilimsel bilginin birikimine bağlı olarak ilerleyici inancına dayanır.”⁴²

1.2.4.2.1. Turgot ve İlerleme Düşüncesi

Turgot için ilerleme her zaman insan zihninde var olan bir şeydir. Ona göre insan zihninde bulunan ilerleme fikri her yerde aynı şekilde kendini bulundurmaktadır. Hatta Turgot bununla ilgili şöyle der; “İnsan zihni her yerde, aynı ilerlemenin tohumlarını içerir. O halde insanın içinde bulunduğu herhangi bir doğal durum tek bir ilerleme çizgisine gönderme yapıyor, o çizgiden kaynaklanıyor olmalıdır.”⁴³ Bu durumda tarihin ilerlemesine bağlı olarak insanın ortaya koyduğu her şey aslında ilerlemenin bir parçası olmaktadır. Kısacası insanlığın ilerlemesinden kasıt aslında insanoğlunun olduğu her yerde bir ilerlemeden söz edilebilir olmasıdır. Bu da bize ilerlemenin aslında insan merkezli olduğu fikrini vermektedir. Yani her şey insana dair bir ilerleme içermektedir.

“Turgot'un ilerleme fikri, tarihin evrensel tarih olarak kurgulanması ve bu kurgunun içerisinde tekil insan türünün bütün düşünsel ve toplumsal kazanımlarının, çöküş ve yükselişlerinin bilime bağlı bir ilerleme etrafında bütünselleştirilmesine dayanmaktadır.”⁴⁴

Yani insanın ortaya koyduğu her şey aslında onun gelişmişlik düzeyini bize vermektedir. O halde;

“(…) insanlığın herhangi bir düzeyi evrensel gelişme sürecindeki bir aşamayı temsil eder. Nitekim yabaniğin ve uygarlığın her türlü ayrımcılığı (nuance) günümüzde gözlenebilir, bunlar bize, insan zihninin aştığı bütün basamakların... resmini vermektedir. Demek oluyor ki kültürler arasında günümüzdeki farklılıklar bir nitelik sorunu olarak değil de, derece farklılıkları olarak gözükmektedir.”⁴⁵

⁴² Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2002, s. 541

⁴³ Bock, **a.g.e.**, s.94

⁴⁴ Çiğdem, **a.g.e.**, s.42

⁴⁵ Bock, **a.g.e.**, s.66

Bütün bu durumlar aslında insanlığın belli devirleri aşarken kültürden kültüre farklılık göstermesine rağmen yani, biri avcılık ve toplayıcılıkla uğraşırken diğersinin ticaretle uğraşması bu toplumların sadece gelişmişlik veya ilerleme düzeylerinin farklılığını bize vermekle beraber aynı zamanda Turgot'un anlatmak istediği gibi insanlıkta ortak bir ilerleme algısının olduğudur. Çünkü avcılıkla uğraşan bireyler daha iyi ve daha fazla ürüne ulaşmak için kendi aralarında takas usulü yaparak bir şekilde ticareti canlandırarak ilerlemeyi sağlamışlardır. Daha sonrasında ticaretle uğraşanlar da daha iyi hizmet verebilmek için, ticaret yollarının düzenlenmesi gibi yeni şeyler üretmeye başlamaları, onları yapı işlerinde daha ileriye taşımıştır. Bu da gösteriyor ki insanoğlunun olduğu yerde bir ilerleme vardır.

İlk olarak doğadaki ilerleme ile başlayan durum tarihle yeni bir yapıya bürünmüş ve beraberinde insanlığın da bu kavram içerisine girmesini sağlamıştır. Turgot, insanlığın içinde bulunduğu ilerlemeyi en mükemmele giden yol olarak değerlendirir. Yani insanlığın ortaya koymuş olduğu her şey en mükemmele ulaşmak için arzulanan yolda hedefe ulaşmaya kadar devam etmektir. İnsanlığın ilerlemesindeki esas amaç en mükemmel olana ulaşmaktır. Bunu yaparken de aklın gücüne ihtiyaç vardır. Çünkü karşımıza çıkan zorlukların içerisinde ilerlemeyi sağlayan durumlar mevcut olabilir. Ancak bunlardan hangilerinin esas manada ilerlemeye olanak sağladığının anlaşılması için ilgi ve tutkularımıza değil de aklın çözüm üreten ışığına ihtiyacımız olacaktır. Bunun içinde bu tutkularımızı kontrol edecek bir akıl önderliği lazımdır ve ancak aklın önderliğinde terakkiyi gerçekleştirebiliriz.

1.2.4.2.2. Condorcet ve İlerleme Düşüncesi

Fransız Aydınlanmasının diğer düşünürü, Marquis de Condorcet ilerleme düşüncesinin Fransa'da şekillenmesinde önemli katkıları olmuştur. Condorcet kimi çevrelerce ilerici hatta ihtilalci düşüncelerin yaygınlaşması için mücadele veren bir

düşünürdür.⁴⁶ Bu şekilde ilerlemenin önünde duran engellere karşı duruşu ilerlemeci anlayışın gelişmesini sağlamıştır. Onun ilerleme fikri ve yapmış olduğu katkı, insanın zihin olarak tarihsel bir süreç içerisinde düşünerek bir şeyler ortaya koymaktadır.⁴⁷

İnsan zihninin tarihsel bir süreç bağlamında işlemesi, insanın mükemmelleşmesi için geçmişi unutmadan hep ileriye doğru gitmektir. Bu ilerleme her yerde veya durumda aynı olmakla beraber yavaş yavaşta olsa hep ileriye dönük bir gelişmedir.⁴⁸ “Condorcet’in insan soyunun tam bir yetkinliğe doğru sürekli bir ilerleme içerisinde olduğunu ifade ederken, insanlık tarihin söz konusu ilerleme inancına uygun olarak,”⁴⁹ dönemleştirerek ilerlemenin hep ileriye doğru bir gelişme olduğunu ortaya koymaya çalışır. Hatta insan soyunun geleceği ile alakalı olarak fikir yürütür. Ona göre insanlığın gelecekte ilerlemesi için, öncelikle eşitsizliklerin ortadan kalkması ve bunun sonucu olarak insanın olgunlaşması gerekir.⁵⁰

İnsan soyunun incelenmesi beraberinde insanın dün ile bugünü üzerine çalışmaların yapılmasını hızlandırmıştır. Bunun olmasındaki esas amaç ilerlemeleri hızlandırmaktır. Böylece dün ile bugün arasında kurulan ilişki sayesinde yeni yeni ilerlemelerin oluşması sağlanacaktır. Yani insanların dün toplayıcılık veya avcılıkla uğraşırken daha sonraki devirlerde ise yerleşik yaşama geçmesi ile birlikte ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak için de teknik, teknolojik gelişmelerin önü açılmıştır. Bu da gösteriyor ki ilerleme hep bir öncekinin birikimiyle bir sonraki basmağa geçmektedir. Bu Condorcet’e göre süreklilik arz eden bir durumdur.

Condorcet’in ilerleme anlayışının temelinde bulunan insan ve onun mutlu olması, sürekli en iyiye ve sınırsız mükemmele ulaşma çabası için dinin etkisinden kurtulması gerekiyor. Comte ve Saint-Simon bu görüşün hatalı olduğuna inanır ve Condorcet’in bu görüşüne karşı çıkarlar. Onlara göre Condorcet,

⁴⁶ Cevizci, **a.g.e.**, s. 254.

⁴⁷ Çiğdem, **a.g.e.**, s.43

⁴⁸ Condorcet, **İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı, c. I**, Çev. Oğuz Peltek, Meb İstanbul, Yayınları, 1999, s. 5

⁴⁹ Cevizci, **a.g.e.**, s. 255

⁵⁰ Condorcet, **a.g.e., c. II**, s. 67

“dini, insan mutluluğuna bir engel olarak göstermiştir, oysa din bir zamanlar toplumda birleştirici bir öge olarak görev yapmıştır. Onun insanlığın mükemmelleşmesine sınır tanımayan görüşleri yanlıştır. Comte, Condorcet’nin bir gelişme kavramı getirmiş olmasına rağmen buna yanıt verecek bir kuramı geliştirmede başarılı olmadığını düşünüyordu.”⁵¹

1.2.4.2.3. Voltaire ve İlerleme Düşüncesi

Voltaire için Aydınlanmanın en etkili düşünürü olarak söz edilir. Hatta yüzyıla adını veren filozoftur. Hayatı boyunca bağınazlığa karşı durmuş ve aklın egemenliğini savunmuştur. Ona göre akıl, her şeyin açıklayıcısı ve zorunlu nedenidir.⁵²

Voltaire, ilerlemeyi kendinden önceki düşünürlerden farklı şekilde ele alır. Ona göre ilerleme sadece tarih ve bilime özgü değildir. Onun ilerleme anlayışının içinde ekonomik alanda ilerleme bulunmaktadır. Ahmet Cevizi Voltaire için şöyle der;

“Voltaire, Fransız Aydınlanmasının en önemli düşünürlerinin başında gelir, hatta Aydınlanma hareketinin babası olarak değerlendirilir. Aklın egemenliği olarak tanımladığı ilerleme idesinin en önemli temsilcilerinden olan, ilerlemeden daha ziyade entelektüel, bilimsel ve iktisadi ilerlemeyi”⁵³

anlar ve bunların kaçınılmaz olduklarını savunur.

Voltaire, aklın egemenliği sayesinde, insanlığın özgürlüğü ile ilerlemenin önündeki engel olarak duran dönemin din anlayışı bir şekilde aşmaya çalışılmıştır. Voltaire aklın ilerlemesiyle bu dönemde ki felsefenin gelişeceğine ve bununla beraber toplumun örgütlenmesini sağladığına inanmaktadır.⁵⁴

⁵¹ Robert Bierstedt, ‘18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce’, Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi, Çev. Mete Tuncay-Aydın Uğur, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997, s. 38

⁵² Ertuğrul İşler, Voltaire ve Rousseau Etrafında Aydınlanma Çağı Fransız Yazını'na bir Bakış, Denizli, Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, Sy. 5, 1999, s. 50- 51

⁵³ Cevizci, a.g.e., s. 170

⁵⁴ Vitaly Kuznetsov, Hegel ve Voltaire’de Tarih Felsefesi, Çev. H. Portakal, İstanbul, Cem Yayınları, 2002, s. 34

Voltaire'nin ilerleme anlayışının mihenk taşı olan akıl kendini zamana bağlı olarak gösterir. Hatta dünya tarihinin aslında bir nevi ilerleme tarihi olarak değerlendiren Voltaire,

“tarihin umumî gidişi içinde, akıl, karanlık devirlerde rastlanan bütün engelleri aşarak, bütün direnmelere karşı koyarak zaman içindeki gelişme ve açılımını tamamlar. Bundan dolayı, umumî dünya tarihi, aynı zamanda bir ilerleme tarihidir.”⁵⁵

Aklın zaman bağlamında ortaya çıkması, olgun bir hal alması olarak değerlendirilir. Aklın olgunluğunun kaçınılmaz bir sonucu olan ilerleme, insanın tarihsel gelişmesinin her alanına nüfuz etmiş şekilde bulunması beraberinde ilerlemeyi de sağlamaktadır.

1.2.4.2.4. Jean-Jacques Rousseau ve ilerleme Düşüncesi

Rousseau'yu diğer Aydınlanma düşünürlerden ayıran en önemli özelliği, onun aydınlanma karşıtı bir tavır sergilemesidir. O, aydınlanma düşünürlerinin akla yönelmesi şiddetinde duygulara yönelir. Bu tavırla akılcılığı kayıtsız şartsız kabullenenlere karşı çıkar.⁵⁶ Hatta bu durumundan dolayı bir Aydınlanma Düşünürü olarak kabul edilir. Cevizci bu konuda şöyle der;

“Aydınlanma geleneği içinde nispeten daha ayrıntılı ve eleştirel bir konum işgal eden Jean-Jacques Rousseau, insanın doğasının eğitim ve sosyal reformlar yoluyla istenildiği gibi şekillendirilip sınırsızca geliştirilebileceğine, hatta yetkinleştirilebileceğine inandığı için, elbette tam bir Aydınlanma düşünürüdür.”⁵⁷

Rousseau, Aydınlanma ile başlayan ilerlemeci yaklaşımla birlikte iyi olan insanın böylece ortadan kalkmış olduğunu anlatmaya çalışır. Kendini kaybeden insanın bundan sonra kötü şeyler yapması onu ilerlemeden çok geriye götürecektir. Bundan dolayı kendine yabancılaşan⁵⁸ insanın tekrar ilerleme sağlayabilmesi için

⁵⁵ Kâmuran Birand, **18. Yüzyıl Fransız Aydınlanma Tarihçiliği ve Modern Tarihçilik Karşısındaki Durumu**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi I-IV, 1956, s. 91

⁵⁶ İşler, **a.g.m.**, s. 51

⁵⁷ Cevizci, **a.g.e.**, s. 264

⁵⁸ Yabancılaşma kavramı Almanca söylenişle, Entfremdung ya da Entausserung, felsefi ünlerini Marksizm'e borçlu olan kavramlardır. Marx'ta yabancılaşma kavramı: bir kopuşu yani, insanın kendi doğasından kopuşu, işçinin ürettiği ürünlerden kopuşu olarak ifade edilir. Bizim yukarda

ahlaki anlamda gelişmesi gerekmektedir. Bu da Rousseau'ya göre insanın hiçbir yasa ve etkiye maruz kalmadan kendi olarak yaşaması ile yani kendi iç dünyasında bulununlar sayesinde ahlaki anlamda ilerlemeyi sağlayacaktır. Çünkü teknik veya bilimsel anlamdaki ilerlemeler birlikte ortaya çıkan her şey insanın tabiatını bozmuştur. Ona göre, “Tabi insan, herhangi rasyonel veya zihni inşa olmaksızın barış içerisinde yaşamakta iken, tarihsel ya da medeni insan, ancak başkalarına zarar vererek var kalmayı başarmıştır.”⁵⁹

Bilimsel gelişmelerin ahlakı bozduğunu savunan Rousseau;

“(…) nasıl okyanus sularının alçalıp yükselmesi gece bizi aydınlatan seyyarenin muntazam tesirine bağlı ise, namus ve ahlakın akıbeti de ilim ve sanatların tekâmülüne bağlıdır. Onların ışıkları ufkumuzda yükseldikçe faziletin kaybolduğu görülmüş ve aynı hadise her devirde ve her yerde vaki olmuştur.”⁶⁰

Medeniyetin oluşması ile insanların ahlaksal olarak kötüye doğru gidişinden dem vuran Rousseau, medeniyeti meydana getiren bütün gelişmelerin örneğin, matbaanın ortaya çıkmasıyla büyük karışıklıklar da beraberinde gelmiştir. İlk olarak bu gelişmeyi savunanlar daha sonra bunu ülkelerinden atmaya çalışmışlardır. Bu durumun yaşanmasında matbaanın gelişmesi ile nesillerin ahlaki çöküşlerine neden olacak eserlerin basılması etkili olmuştur.⁶¹

Rousseau'ya göre yukarıda da belirttiğimiz gibi bilimsel bilginin artışı insanoğlunda ahlaki yönde ilerleme sağlamamaktadır. Burada daha çok tersi bir durum söz konusudur. Ona göre bu dış etkenlerdeki gelişmelerden ziyade ilerleme,

anlatmak istediğimiz yabancılaşma insanın kendine yabancılaşmasıdır. Yani insanın kendi doğasından kopuşudur. Max'a göre böyle bir yabancılaşmaya Fransız Devrimi'nin siyasal yapısı neden olmuştur. Çünkü Fransız Devrimi'nin neden olduğu siyasi ortam beraberinde toplumların yabancılaşmasını ve toplumdaki yurttaşların kendi doğal yaşamlarına yabancılaşmalarına neden olmuştur. Kendi yaşamlarına dönük olmayan bu yabancılaşma beraberinde ahlaki anlamda çöküşü de getirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gerard Dumenil, Michael Löwy, **Marksizmin 100 Kavramı**, Çev. Gözde Orhan, İstanbul, Yordam Yayınları, 2012, s. 182-185

⁵⁹ Çiğdem, **a.g.e.**, s. 47

⁶⁰ J. J. Rousseau, **İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk**, Çev. Sabahattin Eyüpoğlu, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 18

⁶¹ Rousseau, **a.g.e.**, s. 29

insanın kendi iç dünyasındadır. Bundan dolayı ilerleme bilimsel veya teknolojik anlamdaki hareketten çok insanın kendi iç derinlikleri ile ilgili olan hareketlerdir.⁶²

1.2.4.3. Alman Aydınlanması ve İlerleme Düşüncesi

Alman Aydınlanması da tıpkı Fransız aydınlanması gibi daha çok ahlaki gelişmelerde kendini göstermektedir. Alman Aydınlanmasının ahlakla bu kadar ilgili olması ‘ortak iyi’ kavramının akıl gücü ile tespit edip hayata geçirmesinden dolayı ‘burjuva felsefesi’ olarak adlandırılır.⁶³

Alman Aydınlanmasının temelini oluşturan ortak iyiye oluşma aslında insanların yasalar doğrultusunda yaşayarak mutlu olmalarını sağlamaktır. Çünkü “yasalar, eşyanın tabiatından türeyen zorunlu ilişkilerdir ve bu anlamda bütün varlıkların kendi yasaları vardır.”⁶⁴ İnsanların ortaya koymuş oldukları yasalar, en iyiye en mükemmele kısacası ‘en’lerin hepsini yaşamayı sağlamak içindir. ‘En’lere ulaşılması demek aynı zamanda ilerlemenin sağlanması demektir.

1.2.4.3.1. Kant ve İlerleme Düşüncesi

Kant’ın ilerleme anlayışı hukuki ve ahlaki anlamda ilerlemektir. Bundan dolayı Kant’a göre bilimsel, mekanik anlamda ilerlemenin yerine, ahlaki bağlamda ve insanın iradesi sonucu meydana gelen ilerlemeye yer verir. Buradaki ilerlemeden kasıt, insanların hukuksal ve idari olarak daha da özgürleşmeleridir. Çünkü özgürleşmek ilerlemenin giderek olgunlaşması demektir. İnsanın özgürleşmesi, onun kendi çabalarıyla mükemmelliğe, erginliğe kavuşmasını sağlayacaktır. Kant insanın ergin olması ile ilgili şöyle der;

⁶² Kubilay Aysever, “Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih”, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi Cilt 41, Sayı 1, 2001, s.171-186

⁶³ Cevizci, a.g.e., s. 41

⁶⁴ Chaunu, a.g.e., s.240

“şimdiki zamanlarda olduğu gibi insanlığın bir bütün olarak başkasının rehberliği olmaksızın, dinsel konularda kendi aklını iyi bir biçimde kullanacak durumda olması ya da bu duruma getirilebilmesi için kat edilecek daha çok yolumuz var; fakat bu yönde özgürce çalışmak için şimdi onların yolunun temizlenip aydınlatıldığına ilişkin farklı göstergelere sahibiz; böylece, evrensel aydınlanmaya giden yoldaki engeller, insanın kendi suçu ile düşmüş bulunduğu bu ergin olmayış durumundan kurtuluşuyla ilgili güçlükler yavaş yavaş da olsa aşılacaktır.”⁶⁵

Bu güçlüklerin aşılması beraberinde aydınlanmayı da getirecektir.

Kant’a göre Aydınlanma, insanların ergin olmama durumunun sona erdiren bir gelişmedir.⁶⁶ İnsanların aklını kullanarak başkasının etkisinden kurtulması ve kendi iradesi ışığında kullanmaya başlaması onun ergin olmasını sağlamaktadır. Aklımızı kullanırken “olaylar arasında bulacağımız alâmetler, ilerlemenin meydana gelmesine delâlet ediyorsa o durumda insanlığın hedefe bizi yaklaştıracak yolda süratle ilerlemek, insanın elinde olan bir kudret demek olur.”⁶⁷ Çünkü insanın kendi iradesi ile aklını kullanarak olaylar arasında kurmuş olduğu bağlantılar neticesinde ilerlemeyi sağlayacaktır. Yani, insanın kendi kabahati sonucu düşmüş olduğu bu olgun olmamış durumundan sadece hakkı olanı bulmaya çalışması ile mümkün olabilir. Bunu yaparken de aklını kullanma cesaretini de göstermesi gerekmektedir.

⁶⁵ Kant, **a.g.e.**, s. 219

⁶⁶ Çiğdem, **a.g.e.**, 90

⁶⁷ Mehmet Enim Erişirgil, **Kant ve Felsefesi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1997, s. 303

İKİNCİ BÖLÜM

TANZİMAT DÖNEMİ İLERLEME ANLAYIŞI ve SONUÇLARI

Öncelikle neden Tanzimat Dönemi'nin odak noktası olarak seçildiğinden bahsederek başlamak doğru olacaktır. Osmanlı hukuk sisteminde gerçekleşen köklü bir değişimle başlayan dönem birçok sosyal, iktisadi ve kültürel değişimin yaşandığı ve kendisinden sonraki dönemlere (I. Meşrutiyet, II. Meşrutiyet, Cumhuriyet... vb.) temel hazırlaması sebebiyle öne çıkmaktadır. Çok farklı açılardan ele alınabilecek olan Tanzimat'ın temelinde bulunduğunu iddia edebileceğimiz ilerleme kavramına bu bölümde ele alınmaya çalışılacaktır.

Osmanlı Devleti'nin Tanzimat sonrasında nasıl bir ilerleme algısının olduğunu anlamak için öncelikle devletin Tanzimat döneminde nasıl bir değişim politikası içerisinde olduğunu bilmemiz konunun anlaşılmasını daha da kolaylaştıracaktır. Çünkü toplumun düşünce yapısı üzerinde içinde bulunduğu dönemin etkisi ve dönemin şartları büyük ölçüde etkili olmaktadır. Diğer bir ifade ile Tanzimat dönemindeki gelişmelerin daha iyi anlaşılması için öncelikle, Tanzimat döneminden önce Osmanlı toplumun hangi aşamalardan geçtiğini ve sosyo-kültürel yapısının nasıl olduğuna bir bakalım.

2.1. Tanzimat Öncesi Devlet Politikasındaki Değişmeler ve İlerleme Düşüncesi

Osmanlı Devleti kurulduğu günden 17. yüzyılın başlarına kadar kullandığı ilim ve teknikle Batı'nın ilerisindeydi. Bilim ve teknik alanlarında önemli gelişmeler göstererek yükselen Osmanlı Devleti, 16. yüzyılın sonlarına geldiğimizde ise çağın gereklerine uygun olarak devletin kurumlarını geliştirme veya modernize edememesi bilim ve teknik alanındaki gelişmelerin günden güne gerilemesine neden olmuştur. Daha birkaç yüzyıl öncesinde “8.- 12. yüzyıllardaki zengin ilim, teknik, sanat ve felsefe faaliyetlerinin”⁶⁸ bitmesi devlet kurumlarındaki çürümenin arttırmasına neden

⁶⁸ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, Ülken Yayınları, 2010, s. 25

olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kurumlarında bozulmaların başlaması ile devletin gerileme dönemine girmesi aynı zamana denk gelir.⁶⁹ Bu durum beraberinde batılılaşmaya hız kazandırmıştır.

Osmanlı Devleti'ndeki batılılaşma hareketlerinin izlerine ilk olarak 17. yüzyılın sonlarına doğru savaşlarda alınan yenilgilerin etkisiyle askeri alanda yapılan değişiklikler de görmekteyiz.⁷⁰ Batının ilk ve kesin olarak üstünlüğünü Karlofça antlaşması (1699) ile görmekteyiz. Bu antlaşmadan sonra Osmanlı Devleti Batı'nın askeri ve teknik üstünlüğünü fark ederek kurumlarını düzeltmeye çalışmıştır.⁷¹ En dikkati çeken bozulmanın silahlı kuvvetlerde⁷² yaşanması savaşların yenilgilerle sonuçlanmasına neden olmuştur. "Osmanlı Devleti savaş meydanlarında yenilerek, Batı'nın üstünlüğünü somut olarak hissettiği zaman, iki şeyi aynı anda yapması gerektiğini gördü: hem devlet cihazını, hem de bütünüyle toplumu dönüştürmesi"⁷³ gerekecekti. Ancak bu şekilde Batı'nın gerisinde olmaya son verileceği düşünülmektedir. Bu gerileme durumu sadece askeri alandaki yenilgilerin dışında yaşanan gelişmelerin de etkisi bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin Batı karşısında gerilemesi ve kurumlarının bozulmasının altında yatan sebepler arasında coğrafi keşiflerin etkisini de unutmamak gerekir. Coğrafi keşiflerle ortaya çıkan ekonomik değişimler kurumların işlevlerini kötü yönde etkilemiştir. Yani Batı, Coğrafi keşifler ile paranın akışını ve ticaretin yönünü değiştirmekle beraber Osmanlı'nın ekonomik bakımdan sıkıntılar yaşamaya da neden olmuştur. Çünkü ekonomik anlamda iyi durumda değilseniz devlet kurumlarının da iyi bir grafik göstermesini bekleyemezsiniz. Osmanlı Devleti'nin temel yapısı olan tımar sistemi böylece değişmeye başlamış ve değişimler neticesinde eskiyi aratan sonuçlar baş göstermiştir. Tımar sistemindeki bu bozulma

⁶⁹ Necati Cemaloğlu, **Osmanlı Devleti'nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları (1839-1876)**, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, t.y. s. 153

⁷⁰ Bu durum Avrupa ve Osmanlı Ordularının eğitim ve donatım standartlarının arasındaki farkı göstermektedir. Avrupa ordularının gelişmiş silahlar kullanması, Osmanlı Ordularını bozguna uğratmalarını sağlamıştır. Bu durum Osmanlı Ordusunun ilerleyişinin durmasıyla başlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 25

⁷¹ Ülken, **a.g.e.**, s. 25

⁷² Lewis, **a.g.e.**, s. 23

⁷³ Mümtaz'er Türköne, **Türk Modernleşmesi**, Ankara, Lotus Yayınları, 2006, s. 87

beraberinde askeri anlamda güçlü olan Osmanlı Devleti'nin silahlı kuvvetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu gibi durumlar neticesinde Osmanlı Devleti'nin savaşlarda yenilgiler almaya başlamasıyla birlikte Avrupa'nın üstünlüğü fark edilmiştir. Bu fark ediş aslında ideolojik sebeplerden dolayı gelişmeleri sürekli olarak sekteye uğratmıştır. Diğer bir ifade ile her batılılaşma hareketi şiddetli bir gerileme hareketini de beraberinde getirmiştir.⁷⁴ Bundan dolayı devletin ilerlemesi hep bir engele karşılaşmıştır.

Tanzimat öncesi dönemde Osmanlı Devleti'nin ilerleme olarak baz aldığı tek şey askeri ve teknolojik alandaki geriliğin nasıl son bulacağını çözmektir. Bunun çözümünü de Avrupa ordu sisteminin aynen alınıp uygulanması olarak düşünülmüştü. Hatta bunun için yurtdışında subaylar getirtilerek Osmanlı ordusunu eğitmeleri sağlanmış ve Avrupa tarzı ordu kurulmaya çalışılmıştır. “Osmanlı İmparatorluğunun teknolojik geriliğine- sadece icat bakımından değil, başkalarının icatlarını benimseme bakımından bile başarısızlıklarına... Hatta silahlı kuvvetleri bile Avrupalı düşmanlarının teknolojik ilerlemelerini”⁷⁵ takip etmek konusunda bile yetersiz kalmışlardır. Bu durum bize gösteriyor ki Tanzimat öncesi düşünce yapısındaki ilerleme fikri, taklitten öte bir şey değildir. Bu taklitler Osmanlı toplumunda hoş karşılanmamaktadır. Avrupa'nın model olarak alınmasıyla birlikte Osmanlı toplumunun yaşam tarzında ciddi değişimler meydana gelmiştir. Bu durum toplum içerisindeki bireylerin kendi toplumlarına yabancılaşmalarına neden olmuştur. Bu yabancılaşma toplum içerisindeki batılılaşmaya karşı çatışmaları da hızlandırmıştır. Böylece Tanzimat dönemi öncesi yapılan batılı anlamdaki gelişme ve ilerleme fikri hep engellere maruz kalmıştır. Görüldüğü üzere “Batı kültürü önce ekonomik –siyasi alanda, sonra bütün değerler alanında dünya görüşü olacak kadar genişlediği zaman, 16. yüzyıldan sonra onun hızına ayak uyduramayan başka kültürler için tek yol kalıyordu: Modernleşmek.”⁷⁶

“Modernleşmek; Batılılaşmak, Batı gibi olmak veya Batı'yı kabul etmek demektir. Modernleşmek, bir ülkenin diğerine yetişmeye veya onun gibi olmaya

⁷⁴ Ülken, a.g.e, s. 19

⁷⁵ Lewis, a.g.e, s. 32

⁷⁶ Ülken, a.g.e., s. 20

çalışmasıdır.”⁷⁷ Bu tıpkı Osmanlı’nın Batı’yı üstün kabul etmesi ve ona benzemek için kurumlarını ona benzetmeye çalışması gibidir.

“On sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında, Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi’nin gerçekleşmesiyle Batı, Batı olacaktı. Özellikle ikinci olguda Batı’yı bütün dünyada tek ve benzersiz ve bundan böyle “Batılılaşma” fiili “Batılı” olmayan bütün dünyanın başlıca uğraşı haline gelecekti.”⁷⁸

Bu uğraş Batılılar gibi devletin modernleşmesini sağlamaktır. Osmanlı Devleti de aynı şekilde bir modernleşme karmaşası içerisine girmiştir. Onlar için devletin modernleşmesi aynı zamanda ilerlemesidir. Bunun ilk somut örneğine III. Selim döneminde yapılan askeri değişikliklerde görmekteyiz. Şimdi III. Selim ve sonrasında yaşanan ilerleme ve modernleşme serüvenine bir bakalım.

2.1.1 III. Selim Dönemi Yapılan Yeniliklerin İlerleme Düşüncesine Katkıları

I. Abdülhamit, Rusların Özi kalesini ele geçirmeleri üzerine duyduğu derin acı neticesinde vefat etmiş ve yerine III. Selim geçmiştir. III. Selim I. Abdülhamit’in padişahlığı sırasında kafes usulüne göre yetiştirilmiş ve burada daha çok edebiyat, müzik ve tarihe olan ilgisinden dolayı bu alanlarda dersler almıştır. III. Selim tahta çıktığı zaman devletin içinde bulunduğu durumdan dolayı ilk olarak yapması gerekli olanının devletin varlığını korumak ve bunu yaparken de devletin kurumlarını yeniden düzenleyerek yeni bir düzen kurmaktır.⁷⁹

III. Selim padişah olduğu sırada patlak veren Osmanlı – Rus Savaşı sonrasında Rus askerlerinin Anadolu’nun kıyılarını tehdit etmesinden dolayı Rusya ile Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzaladı. Bu antlaşma ile birlikte Osmanlı Devleti’nin toprak kayıplarının artması taşrada merkezi otoriteye olan güveni de

⁷⁷ Hasan Tahsin Fendoğlu, **Modernleşme Bağlamında Osmanlı- Amerika İlişkileri**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2002, s. 20

⁷⁸ Murat Belge, **Türkiye ve Rusya, Modernleşme ve Batıcılık; Batılılaşma**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 43

⁷⁹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi, Clit 5: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 13

sarsmıştır. III. Selim merkezi otoritenin eskisi gibi güçlü olmasını sağlamak için birinci sorun olarak askeri yapıyı görmüştür. Bunun için ilk olarak da askeri alanda diğer bir ifadeyle silahlı kuvvetlerde modernleşmeye gitmiştir.⁸⁰

Osmanlı İmparatorluğu Rusya'nın Büyük Petro dönemindeki gibi enerjik bir batılılaşma ve modernleşme programını devletin bozulan kurumlarında kullanmaya başlamıştır.⁸¹ İlk olarak orduda bunun uygulandığını görmekteyiz. Çünkü yenileşmenin, ilerlemenin en etkili olduğu alan askeri kanaldır. Bununla ilgili olarak padişah yeni bir ordunun kurulması için çalışmalara başlamıştır. İlk olarak bu kurulacak yeni ordu için gerekli finansı sağlanması yönünde yeni vergiler konulması için emir vermiştir.⁸² Padişahın emri doğrultusunda kurulmasına karar verilen yeni ordu "Yeni Düzen" anlamına gelen Nizam-ı Cedid⁸³dir.

2.1.1.1.Nizam-ı Cedid

Nizam- ı Cedid için asıl başlangıç Osmanlı ordusunun savaşlarda aldığı yenilgilerden ders çıkartması olmuştur. Savaşlardan alınan yenilgiler batının askeri kurumlarını örnek almaya götürmüştür. Artık savaşlarda tıpkı eskiden olduğu gibi güçlü olmak için onlar gibi yöntemler kullanmak gerektiğine inanılmıştır. Batının askeri yönden model olarak alınması III. Selim'den önceki dönemlerde de bunun

⁸⁰ Lewis, a.g.e. s, 39

⁸¹ A.e., s. 46

⁸² Bundan yüzyıl önce câiz olup olmadığı tartışılan ve yasaklanan aynı zamanda uğrunda birçok kişinin ölümü ile sonuçlanan kahve, tütün, alkollü içecekler ve keyif verici maddelerin kullanılmasına izin verilmiş ve bunlara konulan vergilerle kurulacak olan yeni ordu için kaynak sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliye'sinde Bunahım ve Değişim Dönemi XVIII. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih**, Ankara, Yeni Alan Yayıncılık, 1986, s. 151; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 103

⁸³ "<<Nizam-ı Cedid>> askeri oluşturma sorunu, Osmanlı toplumsal ve siyasal yaşamınca bir reform başlangıcı sayılmaya değer görülse bile, bunun, Fransız Devrimi'ni doğuran etkenlerden çok aşağı düzeyde, farklı bir etkene bağlı olduğunda kuşku yoktur. Çünkü bu tarihlerde << Nizam-ı Cedid>>, Yeniçerilik yerine, padişahı korumakla görevli bir ordu (Hassa Ordusu) kurmak isteğinden başka bir şey değildir." Bu bize gösteriyor ki aslında padişah kendi mevcut otoritesini sağlamlaştırmak için sürekli isyan eden bir ordu yerine kendisinin sözünden çıkmayan bir ordu kurarak isyanlara karşı kendini korumaya alma düşüncesi yatmaktadır. Yenileşmek, modernleşmek veya ilerlemek maskesinin altında kendi saltanatını korumak yatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Rasim, **Osmanlı'da Batışın Üç Evresi, III. Selim, II. Mahmut, Abdülmecit**, Çev. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, İstanbul, Evrim Yayınları, 1989, s. 15

emareleri gözükmektedir. “Batı’nın askerî kuruluşlarından örnek alma çabaları I. Mahmud (1730- 1754), I. Abdülhamid (1774- 1789) ve özellikle III. Selim zamanında (1789-1807) hızlanmış fakat geleneksel Osmanlı kültürünün tepkisi ve geçimleri tehlikeye girenlerin”⁸⁴ etkisi ile askeri alandaki ilerlemeler sekteye uğratılmıştır.

Osmanlı Devleti’nin savaşlar sonrasında yapmış olduğu barış antlaşmalarından sonra ilk olarak batının askeri alandaki üstünlüğüne karşı yeni bir program olan Nizam- ı Cedid’i aktif hale getirirler.

“Barışın tamamlanmasının hemen ardından Sultan, adına resmi olarak “Nizam- ı Cedid” (Yeni Düzen) denilen reform (ıslahat) programını başlattı. Bu program, merkezi devlet örgütünün gücünü, hem dış düşmanlara (bilhassa felaket getiren iki savaşın ardından Osmanlı gücüne yönelik en büyük tehdit olarak ortaya çıkan Rusya’ya) karşı hem de iç düşmanlara (yarı bağımsız âyana) karşı artırmayı hedefliyordu. Bunlar, Selim’in 18. yüzyıldaki seleflerinin başına dert olmuş ve onun bu sorunları çözme girişimleri esas itibarıyla geleneksel tarzdaydı: Selim suiistimal ve rüşvetle mücadele ederek geleneksel sistemi ve böylece adaleti yeniden tesis ederek, devlet aygıtını (özellikle de orduyu ve vergilerin toplanması işini) güçlendirmeye girişti.”⁸⁵

Osmanlı Devleti böylece yabancı devletlere karşı savaşlardaki yetersizliklerinden doğan zayıflamış bir devlet algısını değiştirmek ve aynı zamanda taşranın, devlete karşı olan güvenin yeniden kazanılmasını sağlamak için Nizam- ı Cedid adında bir ordu kurulmuştur.

Nizam- ı Cedid (Yeni Düzen), Osmanlı Devleti’nin askeri alandaki mevcut ordu düzenini modernize ederek daha etkili kılma girişimleriyle başlamıştır. Bunun uygulanmasındaki maksat Osmanlı Devleti’nin mevcut merkezi askeri yapısının – yeniçeriler- bozulmasından kaynaklanan problemleri çözmektir. Çünkü Osmanlı Devleti’nin uzun yıllar savaşması ve savaşlarda almış olduğu yenilgiler neticesinde ekonomik olarak bir çöküş yaşamıştır. Ekonomik çöküş beraberinde bireyler arasındaki ekonomik farkın daha da açılmasına neden olmuştur. Ekonomik dağılımdaki uçurumlar devletin kurumlarında çalışanların yeterli para alamamalarına neden olmuştur. Bu durum beraberinde rüşvetin önünü açmıştır. Artık insanlar

⁸⁴ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, Der. Mümtaz’er Türköne/ Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011, s. 11

⁸⁵ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 44

rüşvetle devletin herhangi bir kurumuna rahatça girebilmektedirler. Bu gibi durumlar devletin kurumlarındaki bozulmalara neden olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yeniçeri ordusunu kurarken uyguladığı devşirme sisteminin yerine parası ve tanıdığı olanın bu orduya rahatça girmesi bu yapının bozulmasındaki en önemli nedenlerden biridir. Bunun da altındaki neden ekonomik bozulmalardır. Nizam-ı Cedid'in uygulanmasındaki en önemli neden rüşvetin etkisi ile meydana gelen askeri yapıdaki bozulmaları bertaraf etmektir. Bu dönemde savaşların çok olması bunu hayata geçirmeyi sorunlu hale getirmiştir.

III. Selim ve dönemin devlet adamları askeri alanlardaki sıkıntıları kökten çözmek için yeni bir ordu kurmuşlardır. Tıpkı diğer padişahların sadece yaşamlarıyla sınırlı kalan ıslahatları gibi bu yeni ordunun çalışmalarına “1794'te başlandı ve 1807'de, Selim'in saltanatının sonuna dek”⁸⁶ devam etmiştir. III. Selim sonrasındaki ilerleme ve gelişme politikası aynı şekilde devam etmiştir. Bunun için Osmanlı devlet adamları her türlü yolu denemişlerdir. Osmanlı Devleti kurumlarındaki modernizasyonu sağlamak için geçmişte kendisine düşman olan kişileri getirterek bir şekilde kurumlarının ilerlemesini sağlamaya çalışmıştır. Hatta Osmanlı ordusuna karşı savaşmış olan komutanlardan Comte De Bonneval Osmanlı ordusunu eğitmesi için getirtilmiş ve humbaracı ocağı onun direktifleri doğrultusunda modern bir hal almıştır.

III. Selim kurduğu bu yeni ordunun yabancı komutanlar tarafından eğitilmesi şiddetli karşı çıkışlara neden olmuştur. Daha reform hareketlerinin ilk başlangıcında bile reformlara karşı şiddetli bir muhalefet saray içerisinde bulunmaktaydı.⁸⁷ Bunca sıkıntıya karşı kararlı bir duruş sergileyen III. Selim yeni ordu için elinden gelini yaptı. Bu ordu kimileri tarafından desteklendi kimileri tarafından sorun olarak değerlendirildi. III. Selim'in bunca uğraşına rağmen kurulan bu ordu Fransa'nın Mısır'a saldırmasıyla tekrar tartışma konusu oldu. Çünkü o güne kadar Osmanlı ordusunu eğiten Fransızların şimdi Osmanlı topraklarına saldırmaları, muhaliflerin ellerindeki argümanları desteklemiştir. Bu durum Fransızların bozguna uğramasıyla

⁸⁶ Zürcher, a.g.e., s. 45

⁸⁷ Lewis, a.g.e., s. 59

yeni orduya olan güveni arttırmış ve muhaliflerin kısa zamanda olsa sessiz kalmalarını sağlamıştır.

Yeni ordu anlayışı beraberinde yeniçerilerin gözden düşmesine neden olmuştur. Eğer yeni ordu artık işlev göreceyse o zaman yeniçerilere ihtiyaç yoktur anlayışı kafalarda şekillenmeye başlamıştı. Modernleşmeyi kabul edenler Nizam-ı Cedid tarafına alınması, kabul etmeyenlerin ise kendi başlarına bırakılması devletin eski ve yeni olan iki ordusu için iki hazinenin oluşturması gerekecekti.⁸⁸ Bu durum yeniçeri ocağının kaldırılarak bütün mali gücün tek bir ordu için harcanması daha etkili bir ordu kurulmasını sağlayacak anlayışı hâkim olmuştur. Bu anlayış reform karşıtı yeniçerilerin ayaklanmasıyla son bulmuştur.

“Reform düşmanlarıyla ilk kuvvet denemesi daha 1805 te, asker sıkıntısı içerisinde olan padişahın, o zamana kadar muhafaza edilen gönüllü askerlik hizmeti yerine, *Nizam-ı Cedid*’e asker sağlamak için genel olarak zorla asker toplamayı emrettiği zaman başlamış bulunuyordu. Zorla askerlik yeniçerilerden istendiği kadar halktan da isteniyordu. Bu cüretli tedbir, yeniçerilerin ve ulemanın yeni düzene karşı için için yanmakta olan kızgınlığını iyice kabarttı. Daha önceki yıllarda yeniçeri alaylarıyla bazı çarpışmalar geçmişti. Şimdi açıkça kazan kaldırmışlardı. Onlara karşı Anadolu’dan gönderilen bir Nizam- ı Cedid alayı ezici bir yenilgiye uğramış ve bu bunalım karşısında başkentteki gericiler ve ayak takımı reformların durdurulmasını zorla kabul ettirmeyi başarmışlardı. Genel bir ayaklanmayı önlemek için, Sultan reformcu danışmanlarını azletmeye, Nizam- ı Cedid birliklerini Anadolu’ya geri göndermeye ve Sadrazamı Yeniçeri Ağasına teslim etmeye ikna edildi.”⁸⁹

III. Selim böylece isyanların genel bir havaya bürünmesini engellemeye çalışmıştır. Fakat bu durum çok uzun sürmemiştir. Çünkü Batı ile kurulan bu ilişkilerde halkın yararının unutulmasından kaynaklanan problemler ışığında 1807 de Kabakçı Mustafa isyanı patlak vermiştir.⁹⁰ Bu isyanın sebebi olarak Sultanın yapmaya çalıştığı modernleşme hareketlerinin hepsi memleketi zulme ve fakirliğe götürmüş, Batılıları her işlerinde taklit ettikleri için kendi devletini onların usul ve kaidelerine göre yönetmeye çalışması isyanı hazırlayan neden olmuştur.⁹¹ III. Selim isyanı önlemek için isyancıların isteği olan Nizam-ı Cedid kaldırılmış fakat bu durum III. Selim’i kurtaramamıştır. Bu isyan sonucunda III. Selim tahtan indirilip yerine kuzeni Mustafa padişah ilan edilmiştir. Bir kez daha yapılan batılılaşma hareketleri

⁸⁸ Berkes, **a.g.e.**, s. 118

⁸⁹ Lewis, **a.g.e.**, s. 71

⁹⁰ Mardin, **a.g.e.**, s.11

⁹¹ Karal, **a.g.e.**, s. 84

padişahın dönemiyle sınırlı kalmıştır. Batılılaşma düşüncesi kısa bir süreliğine durmuştur. Bu durum ta ki II. Mahmut'un padişah olmasıyla birlikte ilerleme, modernleşme ve batılılaşma ile ilgili çalışmalar yeniden hız kazanmıştır.

2.1.1.2. Batı İle Etkileşimdeki Diğer Kanallar ve Daimi Elçiliklerin İlerleme Düşüncesine Katkısı

III. Selim dönemindeki gelişmelerin merkezi odağı askeri alandaki ilerlemelerdi. Askeri alanın dışında da Batı ile etkileşimler yaşanmıştır. III. Selim devletin kurtulması için almış olduğu tedbirlerin dışında daha önemli şeylerin yaşanmasına olanak sağlamıştır.

“ ... Selim'in aldığı tedbirlerden daha da önemli olan şey, onun Batılı düşüncelerin Osmanlı İmparatorluğu'na akışı için yaratmış olduğu artan olanaklardı. Selim'in kurmuş ya da ıslah etmiş olduğu çeşitli ordu birliklerine tayin edilmiş Avrupalı ve bilhassa Fransız eğitimciler, iletişim kanallarından birini oluşturuyordu. Bunların öğrencileri Fransızca öğrenmiş ve büyük bir istekle her çeşit yeni moda düşünceleri yabancı eğitimcileriyle tartışmaya başlamışlardır.”⁹²

Bu durum Osmanlı toplumunda Batılı düşüncelerin yer etmesi için zemin hazırlamıştır.

Batı ile sadece askeri yeniliklerin etkisi ile etkileşim olmamıştır. Avrupa ve düşüncesi üzerinde doğrudan doğruya herhangi bir aracı olmadan daha güvenilir bilgi sağlamak için III. Selim tarafından 1792 de daimi elçiliklerin kurulmasına karar verildi.⁹³ Daimi elçiliklerin açılmasındaki temel amaç devletin gelişmesi, ilerlemesi ve bekası için yaralı olabilecek bilgileri, bilimleri ve dilleri öğrenip uygulamaktır. Daimi elçilikler sayesinde Avrupa'daki gelişmeleri daha yakından takip etme fırsatı yakalanmıştır. Avrupa'ya giden elçiler yalnız başlarına gitmemişlerdir. Yanlarında tercümanlar ve batılı toplumların yaşayışları hakkında fikir sahibi olmak isteyen genç Müslüman öğrenciler de bulunmaktaydı.⁹⁴

⁹²Zürcher, **a.g.e.**, s. 46

⁹³Lewis, **a.g.e.**, s. 62

⁹⁴**A.e.**, s. 63

Yurt dışına çıkan bu öğrenciler Avrupa'daki yaşayışları ve bu yaşayışlar üzerinde etkili olan fikir dünyasını da öğrenme olanaklarına kavuşmuşlardır. Avrupa'daki düşünce yapısı bu öğrencilerin fikri yaşayışlarında değişmelerin yaşanmasını sağlamıştır. Bunlardan yurda dönenlerden kimileri Bâbüâli de çalışırken kimileri devlet bürokrasinde yer almışlardır. Hatta bu dönemde Fransa'nın Mısır'ı işgali üzerine Avrupa'dan dönen bu genç Osmanlı bürokratları geleneksel çözümlerin yerine akla dayalı çözümler geliştirmişlerdir.⁹⁵ Bunun haricinde Avrupa'dan dönenler Osmanlı'da devrim fikirlerinin etkili olmasına neden olmuşlardır. Devrim şarkıları Osmanlı halkından çok Osmanlı'nın diğer tebaalarında etkili olmuştur. Bu durum Osmanlı Devleti'nin tebaalarının bağlılığını sağlamak için kendi devlet algısından tavizler vermesine neden olmuştur. Tebaasını elinde tutmaya çalışan Osmanlı tıpkı ıslak bir sabunu elle tutulmaya çalışmasına karşın sabunun bir şekilden elinden kayıp gitmesi gibi Devlet de günden güne elindekilerin kayıp gitmesi ile sona doğru hızla ilerlemiştir.

Osmanlı Devleti'ndeki bu devrimci söylemlerin etkili olmasının nedeni olarak sadece genç Osmanlıları görmek yanlıştır. Çünkü bu dönemde yaşanan Fransız İhtilali beraberinde birçok ulusun milliyetçilik akımının etkisinde kalmasına neden olmuştur. Bu dönemde savaşların çok olması beraberinde Fransız Devriminin Osmanlı Devletinde etkili olmasına neden olmuştur. Bu etkileşim Hristiyan cemaatlerin okuryazar üyeleri sayesinde artış göstermiştir⁹⁶. Fransız Devrimi'nin neden olmuş olduğu milliyetçilik söylemleri III. Selim'in ilk baştan beri yapmak istediği İmparatorluğun gelişmesi ve ilerlemesi fikirlerinin yavaş yavaş sönmesine neden olmuştur. Çünkü milliyetçilik söylemleri ilk olarak etkisi Sırların ayaklanmasıyla başlangıç yapmıştır. "19. yüzyıl boyunca önce Balkanlar'da daha sonra da Asya'daki eyaletlerde milliyetçiliğin gelişmesi, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında önemli bir etken olmuştur."⁹⁷

Kısacası III. Selim dönemine baktığımız da ilk olarak askeri alandaki problemleri çözmek ve askeri geriliği ortadan kaldırmak için Batı'nın bilim ve

⁹⁵ Zürcher, **a.g.e.**, s. 50

⁹⁶ Zürcher, **a.g.e.**, s. 50

⁹⁷ **A.e.**, s. 51

teknikini aynen kendi kurmuş olduğu Nizam-ı Cedid ordusunda uygulamaya çalışmıştır. Bunu uygularken yabancı eğitimciler getirmiştir. Batılılaşma karşıtı olan grupların isyan etmesi için yeterli bir neden olarak görülmüş ve yeni kurulan ordu çeşitli engellerle karşılaşmıştır. Bu durum sadece devletin çıkarlarını korumakla yükümlü bürokrasinin yapmış olduğu reformların ileriye dönük olması, Batılılaşmaya neden olan kapının kendisidir.⁹⁸ Batıdan gelen eğitimcilerin öğrencileri fikri anlamda etkilemeleri, öğrenciler arasında Batı'ya karşı bir merak uyandırmıştır. III. Selim'in daimi elçilikleri açmasıyla birlikte bu merakı gidermek isteyen birçok Osmanlı genci Avrupa'ya gitmişlerdir. Burada öğrendiklerini ülkelerine geldiklerinde çalışmak için geçtikleri yerlerde geleneksel düşünüşün dışında akla dayalı çözümler üretmişlerdir. Akla dayalı düşünme sistemi tıpkı Aydınlanma Dönemi düşünce yapısındaki gibi aklın mihmendarlığında problemlerin çözümü algısı bir şekilde Osmanlı düşünce yapısında yer etmiştir. Bu durum savaşlar ve iç isyanların neden olmasıyla kısa vadeli olmuştur. Hatta bu isyanlar Nizam-ı Cedid'in kaldırılması ve III. Selim'in tahtan indirilmesine kadar gitmiştir.

2.1.2. II. Mahmut Dönemi Yapılan Yeniliklerin İlerleme Düşüncesine Katkıları

Kabakçı Mustafa isyanı ile tahtan indirilen III. Selim'in yerine IV. Mustafa'yı getiren isyancılar devletin çeşitli kademelerinde görevler almışlardır. Kabakçı Mustafa turnacı başlık rütbesini alırken, diğer isyancılardan Arnavut Ali Anadolu kaleleri ağası, Bayburtlu Süleyman ise tersane sancağı kaptanlığı rütbelerini almışlardır.⁹⁹

Kabakçı Mustafa isyanından sonra, ordunun modernleşmesi taraftarı olanlar bu dönemde Rusçuk âyanı Bayraktar Mustafa Paşa'ya sığındılar. Daha sonrasında reformların kaldığı yerden tekrar devamı için III. Selim'i yeniden tahtta çıkarmak istediler. Bunun üzerine ilk olarak Kabakçı Mustafa ve yandaşları öldürüldü. Bu

⁹⁸ Halil İnalıcık, **Doğu-Batı Makaleler I**, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2006, s. 338

⁹⁹ Karal, **a.g.e.**, s. 84

haberini yayılması üzerine IV. Mustafa tahttaki yerini garantilemek için III. Selim ve şehzade Mahmut'un öldürülmesi emrini verdi. III. Selim'in ölümünden sonra önlemler alan saraydaki hizmetçiler sayesinde şehzade Mahmut kurtulmuş ve devlet adamlarının etkisiyle 28 Temmuz 1808'de kardeşi IV. Mustafa'nın tahttan indirilmesi ve yerine düşünülen III. Selim'in öldürülmesi üzerine II. Mahmut tahta geçmiştir.¹⁰⁰

II. Mahmut padişah olduktan sonra ilk olarak III. Selim gibi devleti içinde bulunduğu buhranlı durumdan kurtarmak için girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimler aslında Osmanlı Devleti'ne yeni bir düzen vermek için aynen III. Selim'in yaptığı gibi batının teknik ve teknolojik ilerlemelerinden yararlanılması girişimiydi. Bunun dayanak noktası olarak da devletin içinde bulunduğu gerilemeden kurtulup tekrar ilerlemesi için batılı devletlerinkine benzer düzenlemelerin uygulanması gerekmektedir. II. Mahmut yapılacak olan yeniliklerin sağlam bir şekilde sürmesi için yetkilerin tek bir elde toplanması gerektiğini düşünüyordu. Bunun için kendi otoritesine muhalif olabilecek bütün yetkileri ve imtiyazları kaldırmıştır. II. Mahmut'un ordunun modernleşmesindeki ısrarı, devletin uzun süredir kanayan bir yarası olan ordudaki düzensizlik ve bunun beraberinde getirmiş olduğu başarısızlıklar neticesinde tekrar güçlü bir ordu kurulması için gerekli çalışmaların yapılmasında ciddi ve kararlı bir tavır sergilemiştir.¹⁰¹ II. Mahmut'un bu şekilde hareket etmesindeki maksat Osmanlı Devleti'ni tekrar dünya devletleri karşısında söz sahibi yapmaktır. Bunun padişaha sadık bir ordu tarafından sağlanması demek padişahın otoritesinin de artması demektir. Böylece kaynağı kendisi olmayan yetkiler kaldırılarak merkezi otoritenin taşrada da hissedilmesi sağlanmıştır. "Sultanın iradesi başkentte olduğu kadar eyaletlerde de tek otorite kaynağı kılınmadıkça, reform yolunda hiç bir gerçek ilerleme olamazdı."¹⁰² Yani güçlü bir padişah otoritesi aynı zamanda kararlı, yenilikçi, ilerlemeci ve reformcu bir profil demektir.

¹⁰⁰ III. Selim'in öldürülmesini çok çarpıcı bir şekilde anlatan çalışmalardan biri olarak bkz. Mehmet Ali Beyhan, **Saray Günlüğü (1802-1809)**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, 2007, s. 231-236; Heyet, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 1978, s. 615

¹⁰¹ Vahit Çabuk, **Sultan II. Mahmud'un Islahat Çalışmaları**, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 49-54, İstanbul, Etam Matbaa Tesisleri, 1991, s. 40

¹⁰² Lewis, **a.g.e.**, s. 79

II. Mahmut, geçmişte yeniçerilerin reformlar karşısındaki tutumlarından dolayı yapacağı reformlar için daha temkinli bir siyaset gütmüştür. Saltanatının ilk dönemlerinde ileride yapacağı reformların herhangi bir engelle karşılaşmaması için bürokraside kendisini destekleyecek gruplar oluştururken Osmanlı toplumunun her kesimini sarayın etrafında toplayan ya da başka bir deyişle halkı padişah reformlarının savunucusu haline getiren politikayı başarılı bir şekilde izlemiştir.

2.1.2.1. İlerlemenin Önündeki Engelin (Yeniçeri Ocağının) Kaldırılması

1826 da Yunan isyanının Osmanlı ordusu tarafından bastırılamaması ve bu isyanın Mısır'dan gelen modern ordu tarafından bastırılması ordu da büyük değişikliklerin gerekliliğini hızlandırmıştır. Bu durum Osmanlı Ordusunu oluşturan yeniçerilerin kaldırılması kararına kadar gitmiştir. İlk kez II. Mahmut yeniçeri ocağını kaldırılması gerektiğini açıkça ifade etmiştir. II. Mahmut, yeniçerileri destekleyenlerin isyanını engellemek için yeni kurulacak modern ordu sayesinde devletin eskisi gibi gene güçlü ve ilerleme sağlamış bir devlet olması için bunun yapılması gerektiğini vurgulayarak oluşacak tepkileri bertaraf etmeye çalışmıştır.¹⁰³ Çünkü, “çağın her türlü ileriliğine karşı düpedüz bir duvar oluşturan yeniçerilik, ne kendisinden ayrı ne de kendisine bağlı yeni bir asker sınıfı kabul”¹⁰⁴ etmemesi kendi sonunu hazırlayan sebeplerden olmuştur. Bu durum reform yanlıları için Vaka-i Hayriye (Hayırlı Olay) olarak adlandırılmıştır. Yeniçerilerin kaldırılması ve yerine padişaha tümüyle bağlı bir ordunun kurulması ile birlikte padişahın eyaletler üzerindeki hâkimiyetini de güçlendirmiştir. Yeniçerilerin kaldırılmasından kısa bir süre sonra yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye adında yeni bir ordu kuruldu. II. Mahmut'un yeniçeri ocağını kaldırması daha sonraki dönemlerde yapılan reformların bir sonraki yüzyılda reformcuların izlemiş oldukları ana yol olmuştur.¹⁰⁵

¹⁰³ A.e., s. 80

¹⁰⁴ Ahmet Rasim, **Osmanlı'da Batışın Üç Evresi**, Çev. H.V. Velidedeoğlu, Üçüncü Baskı, İstanbul, Evrim Yayınları, 1987, s. 60

¹⁰⁵ Lewis, a.g.e., s. 81

II. Mahmut, devletin ilerleme sağlaması için sadece ordunun modernleşmesinin yetmeyeceğini biliyordu. Bunun için devletin diğer kurumlarının da modernleşmesi gerekmektedir. Ancak bu şekilde ülkenin tam anlamıyla ilerlemesi sağlanacaktı.¹⁰⁶ Diğer alanlardaki gelişmelere bir bakalım.

2.1.2.2. Eğitim ve Diğer Alanlardaki İlerleme Girişimleri

II. Mahmut'un yeniçeri ocağını kaldırmasından sonra ordu da yapılan değişiklikler beraberinde Osmanlı eğitim sisteminin değişmesinde rol oynamıştır. Batılı askeri eğitim anlamında ilk adımları atan III. Selim Avrupa'dan bilgi ithalini sağlamıştır.¹⁰⁷ II. Mahmut döneminde yapılan ordudaki modernleşme çabaları sayesinde "Batı biliminin, eğitim yönetiminin eğitimde yerleşmesini sağladı... ordunun modernleşmesi gibi acil bir faaliyet, askeri okulların kurulmasını ve kınanan Batı biliminin resmen programlaşıp eğitimin yaygınlaşmasını sağlamıştır."¹⁰⁸ Bu beraberinde Batılı anlamda zihinsel faaliyetlerinde gelişmesinin yolunu açmıştır. Bununla birlikte Osmanlı zihin yapısı ilk defa Batı ilmi ile sistemli olarak temasa geçtikten sonra tarih, felsefe, siyaset ve ahlâk konularında tartışmalar ve fikir alışverişi yapacakları kulüpler meydana gelmiştir.¹⁰⁹

Osmanlı ordusunun modernleştirme çabası beraberinde eğitim sisteminin de bir değişikliğe ihtiyacının olduğunu göstermiştir. Lakin bu dönemde eğitim daha çok medreselerde yapılmaktaydı. "İlmiye sınıfı, uzun süredir içine girdiği bozuk durumdan çıkmak şöyle dursun, daha kötüye gitmiş, ...medreseler bozulmuş, eğitimin kalitesi düşmüş."¹¹⁰ Bunun üzerine ilk olarak medresenin tekelinde bulunan eğitimin modern bir hal alması için mülki okullar açılmaya başlanmıştır. Bu durum daha sonrasında modern eğitim kurumları ile medreselerin çatışma yaşamasına neden

¹⁰⁶ Zürcher, a.g.e, s. 70

¹⁰⁷ Ejder Okumuş, Ahmet Cihan, Mustafa Avcı, **Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**, İstanbul, Ark Yayınları, 2006, s. 303

¹⁰⁸ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005, s. 135- 136.

¹⁰⁹ İnalçık, a.g.e., s. 339

¹¹⁰ Ejder Okumuş, **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1999, s.226

olacaktır. Osmanlı'nın ilerlemeyi sağlayabilmesi ve bu konuda başarılı olabilmesi için Batılı eğitim sistemine sahip olması gerekiyordu. Modern eğitim kurumlarında yetişen bireyler sayesinde Batılılaşma bir diğer ifade ile ilerleme için atılan adımlar daha sağlam yere basarak devam edecekti. Bunun farkında olan II. Mahmut çağdaş eğitim sistemlerini kabul edilerek medrese dışında bir eğitim sisteminin kurulmasına başlamıştır.¹¹¹

Modern eğitim kurumlarında yetişen aydınlar, “batıya ulaşma ve erişmenin yol yöntemlerinden birinin ‘bilgi yolu’ olduğunu, bunu da Osmanlı'nın fark ettiğini eğitim ve kültür alanındaki gelişmelerden anlaşılabılır.”¹¹² Sadık Rıfat Paşaya göre “Batı uygarlığı üstün teknolojinin eseridir; bu teknoloji çağdaş bilimlerin yarattığıdır; bu ancak eğitim yolu ile uygulanabilir. Devlet bunu gerçekleştirme aracı olmalıdır.”¹¹³

Osmanlı'nın yapmış olduğu modern eğitim kurumları sayesinde batılılaşma aydınlar tarafından toplumsal bir hal almaya başlamıştır. Modern eğitim okullarından yetişen aydınların etkisi ile devletin yukardan inmecei şekilde yerleştirmek istediği Batılılaşma algısı böylece aydınlar tarafından halkın benimsemesi sağlanmaya çalışılmıştır. Çünkü “Batılılaşma sosyal bir olaydır ve sosyal olayların halktan ve aydınların göreceği kabul ile devamlılığı söz konusudur.”¹¹⁴ Bu durum bize gösteriyor ki devlet yetkililerinin eliyle olan yenileşme hareketleri tam anlamıyla isteneni verememesinin nedeni halkın eliyle yapılmamasından kaynaklanmaktadır. Yapılacakların halk tarafından benimsenmesi ile istenilen anlamda ilerlemelerin olması sağlanacaktır. Bunun içinde ilk olarak halkın ilerlemenin gerekli olduğunu kabul etmesini sağlamaktır. Halkın ilerlemeyi benimsemesi içinde modern eğitim kurumlarının yaygınlaşmasının sağlanması gerekecektir. Bunun farkına varan II. Mahmut yukarıda da bahsettiğimiz gibi medreselerden ayrı olarak mülki okullar açarak bunun gelişmesine katkıda bulunmaya çalışır. Ayrıca II. Mahmut, değişimin toplumda yaşanmasını sağlayan aydınları öğrencilik dönemlerinde yurtdışına

¹¹¹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt. 8, s. 375

¹¹² İsmail Doğan, **Batılılaşma ve Eğitim**, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, c. 25, S. 2, 1992, s. 723

¹¹³ Berkes, **a.g.e**, 203

¹¹⁴ Doğan, **a.g.m**, s. 722

göndermiş ve dönüşlerinde ülkelerinin modernleşmesinde, ilerlemesinde büyük rol almışlardır.¹¹⁵ Böylece yapılacak “reformları dış dünyayı izleyen ve Avrupa’ya karşı ne gibi tedbirlerle ayakta kalınması gerektiğini düşünen memurlar yürütmüştür. ... Yetişen gençler, reform döneminin yöneticileri olmuşlardır.”¹¹⁶

II. Mahmut sadece askeri ve eğitim alanlarında modernleşmenin yanında diğer alanlarda da değişiklikler yapmaya çalışmıştır. Kılık kıyafet değişikliği ile din ve devlet işlerini ayırma siyaseti gütmüştür.¹¹⁷ Osmanlı Devleti bu dönemde daha çok güç ve iktidar kimdeyse onun gibi yaşayarak yani onları her hali ile model olarak tekrar güçlü olunacağına kanaat getirilmiştir. Hatta, Avrupai tarzda giyim kuşamın Osmanlı toplumunda oluşturulmaya çalışılması bunun apaçık bir göstergesidir. Bu durum tıpkı Mısır halkının bir dönem Moğolların giyim kuşamlarını kullanmaları gibidir.¹¹⁸

Sonuç olarak II. Mahmut dönemine bakıldığında yapılan reform çalışmaları köklü değişimler için başarılar dönemi olmaktan çok başlangıçlar dönemi olarak nitelendirilebilir.¹¹⁹ Bu dönemde yapılan reformların istenildiği gibi sonuçlanmasının altında yatan beş sebep bulunmaktadır.

Bir, reformları uygulayacak eğitimli ve güvenilir eleman eksikliği,

İki, reformların sadece saray eşrafinca bilinmesi ve benimsenmesi,

Üç, reformlarda gelenekçi yapıdan sıyrılama,

Dört, ıslahatların eski yasaları düzenlemesinden çok yeni yasalarla bir şeyler yapmaya çalışmaları,

Beş, reformlara gerektiği kadar finansal desteğin yapılmaması¹²⁰

¹¹⁵ Lewis, **a.g.e**, 84.

¹¹⁶ Ortaylı, **a.g.e**, s. 126

¹¹⁷ Berkes, **a.g.e**, s. 198

¹¹⁸ Lewis, **a.g.e**, s. 100

¹¹⁹ Berkes, **a.g.e**, s. 203

¹²⁰ Zürcher, **a.g.e**, s. 75-76

Yukarıda yazdığımız nedenler sadece II. Mahmut dönemine özgü değildir, kendinden sonraki dönemlerde de benzer sebeplerden dolayı yapılan reform çalışmaları istenileni verememiştir.

2.2. Tanzimat Dönemi Devlet Politikası ve İlerleme Anlayışına Etkileri

III. Selim ve II. Mahmut döneminde yapılan yenileşme hareketleri Osmanlı'nın ilerleme ve modernleşmesinin başlangıç safhasını oluşturmaktaydı. II. Mahmut'un 1826'da Vak'a-i Hayriye ile başlatmış olduğu radikal ve Batı'ya dönük reform hamleleri ileride ilan edilecek olan bütün modernleşme girişimlerinin hazırlayıcısı konumundadır.¹²¹

Yeni Padişah Abdülmecid, saltanatının dördüncü ayında, niteliği itibari ile öncekilerden çok farklı bir yenilik hareketine girişti. Bu dönemden önce askeri ve teknik olarak başlayan batılılaşma, modernleşme ve ilerleme algısı siyasi-hukuki bir şekil almıştır.¹²² Osmanlı Devleti, hukuki anlamda dünyevileşmeye, modern ve yeni bir devlet olma yolunda ilk teşebbüslerini gerçekleştirmeye başlamıştır.¹²³

Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa, 3 Kasım 1839 günü Gülhane Meydanında padişahın Hatt-ı Hümayun'unu okudu. Bu ferman padişah başta olmak üzere devletin ileri gelenleri ile yabancı elçilerin oluşturmuş oldukları topluluğun önünde okunmuştur.¹²⁴ Tarihimizde Tanzimat Fermanı veya Gülhane Hatt-ı Hümayunu denen belge budur.¹²⁵

“Modern bir bilinçle hareket eden Tanzimatçı reformcular, Osmanlı Devleti'ni ihya etmek ve Batı doğrultusunda bir devlet kurmak gibi bir ütopyaya sahiplerdi. İşte Tanzimatçılar, bu ütopyalarını gerçekleştirmek umuduyla Tanzimat fermanını ilan etmişlerdir.

Tanzimat'ın temel gayesi Devleti o günkü olumsuz gidişattan ve çöküşten kurtarmak olduğundan Tanzimat Hareketi'ne kurtuluş hareketi olarak da bakılabileceğini düşünmekteyiz. Tanzimat Dönemi'nde bir yandan din, devlet içinde yavaş yavaş geri plana

¹²¹ Yılmaz Öztuna, **Tanzimat Paşaları Ali ve Fuâd Paşalar**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2006, s.72

¹²² Ülken, **a.g.e**, s. 36

¹²³ Okumuş, **a.g.e**, s. 20

¹²⁴ Zürcher, **a.g.e**, s. 84

¹²⁵ Fahri Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasal Tarihi (1789-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s. 220

itilme emareleri gösterirken öte yandan Tanzimat'ın kurtuluşçu özelliğinden dolayı dinden istifade etmek için özel bir gayret gösterilmiştir.”¹²⁶

Bu fermanın hazırlanmasında tabi ki devleti kurtarma algısı yatmaktaydı. Lakin bu fermanın yayınlanmasını sağlayan Batılı devletlerin de etkisi göz ardı edilemez. Aslında bu fermanın fikri arka planını Batılı devletlerin baskısı oluşturmuştur. “Batılı devletlerin baskıları, Tanzimat Fermanının ilanının psikolojik arka planın da bulunan en önemli özelliştir.”¹²⁷ Bu durumu tek etki olarak görmek de yanlış olacaktır. Bu dönem öncesinde Avrupa da yaşanan fikir akımlarının da etkisi unutulmamalıdır. Fermanın ilanının psikolojik arka planın da etkili olan bir başka unsur bu dönemde etkili olan Aydınlanma Düşüncesi ve Fransız Devriminin etkileridir.¹²⁸

Reform öncülerinin Aydınlanma ve Fransız Devriminin etkisine kalmaları neticesinde yapılan bütün reform hareketlerinin arka planını bu fikirler oluşturmuştur. Bu arka planların etkisi ile yayınlanan Tanzimat olgusu köken olarak modernleşme psikolojisi yani ilerlemeci modern bir yapı olacağına inanılan psikolojik durum içerisinde ilan edilmiştir.¹²⁹ Böyle bir algının oluşmasında fermanın önce toplum ve devletin yöneten kesiminde de umutsuzluk ve belirsizlik hâkimdi. “Toplum adeta donmuş”¹³⁰ bir haleti ruhiye içerisindeydi. Bu durum fermanın ilanını hızlandıran sebeplerden olmuştur. Fermanın ilanının arkasında yatan sebeplerden biri de içte ki parçalanmanın engellenememesi ve devletin kendi eyaletlerinden güçsüz bir konuma düşmüş olmasıdır.

“Tantanalı reform programını ilana yönelten zorlayıcı saiklerden biri, ... başarılı bir diğer Batılılaştırıcı olan Mısır'ın Mehmet Ali'sine karşı Avrupa devletlerinin iyi niyetini ve desteğini kazanmak ihtiyacı olmuştu.”¹³¹ Bu durum bize gösteriyor ki devletin yaptığı modernleşme hamlelerinde Avrupa'nın garantör olmasını sağlamaya yönelik bir anlayışta bulunmaktadır.

¹²⁶ A.e., s. 229

¹²⁷ A.e., s. 230

¹²⁸ A.e.

¹²⁹ A.e., s. 233

¹³⁰ A.e., s. 234

¹³¹ Lewis, a.g.e., s. 115

“Osmanlı devlet adamları Kütahya’ya kadar gelen Mısır ordularını durdurmak, ellerinden kayıp gittiğini gördükleri devleti kurtarmak için modernleşmek gerektiğine inanıyorlardı ve haklıydılar. Bunun için büyük bir çaba ile Türk modernleşmesi adını verebileceğimiz Tanzimat dönemini inşa etmeye giriştiler. Modernleşme her şeyden önce bir güvenlik meselesi idi, yaşayabilmek için modernleşmek zorundaydılar. Avrupa devletlerine şirin görünmek için ilan edilen, Tanzimat Fermanı’nın arkasında, artık güvenliğini temin edemeyen Osmanlı Devleti’nin bir Avrupa devleti olarak, güvenliğini Avrupa devletleri arasında arama niyeti bulunmaktadır.”¹³²

Avrupa, Osmanlı’nın yapmaya çalıştığı modernleşme hamlelerini desteklemesindeki maksadı, Osmanlı’nın büyük bir pazar olması yatmaktaydı. Kendilerine dert olacak bir devletin yerine kendilerini dinleyen ve her istediklerini yapan bir devletin varlığının desteklemişlerdir. Aslında yapılan her reform hareketi Batı kapitalizmine pazar oluşturmaya yöneliktir.

“XIX. yüzyılda yönetici seçki katman, merkezî bürokrasi, devlet için en iyi siyasetin, devletin bütünlüğünü korumak amacıyla, Batı ile ittifak ve Batılılaşmak olduğunu ileri sürüyordu. ...Bir bakıma, Batılı kapitalist milletler tarafında tavsiye ve kabul ettirilen Osmanlı reformları, o milletlerin Pazar ihtiyaçlarını tatmine yarıyordu. Bu reformlar, Batılılara ve imparatorluğun gayrimüslim tebaasına, yarı laik bir hükümet sistemi içerisinde geniş garantiler veren ticari, idari ve hukuki teminatlarla liberal bir rejim getirmekteydi.”¹³³

Osmanlı Devleti, varlığını sürdürebilmek için güvenliği ilk sıraya koymuş ve böylece ordunun modernleşmesini ilk olarak ele almıştır. Sadece bu alandaki reformların eksik kaldığını III. Selim ve II. Mahmut dönemlerinde yapılan modernleşme hamlelerinin yetmediği görülmüş ve reformlar daha bütüncül ekle alınmaya çalışılmıştır. Bu perspektifte hem devlet kurumlarını hem de halkı bir arada modernleştirme anlayışına girilmiş ve bu bir ideoloji halini almıştır. Türköne bu durumu şöyle açıklar;

“Osmanlı Devleti savaş meydanlarında yenilerek, Batı’nın üstünlüğünü somut olarak hissettiği zaman, iki şeyi aynı anda yapması gerektiğini gördü: hem devlet cihazını, hem de bütünüyle toplumu dönüştürmesi ve Batı’yı üstün kılan standartlara uydurması gerektiğini, Devlet, toplumu da içeren bir bütündü. Bir konuda çıkan değişme ihtiyacı bütünü de değiştirmek zorundaydı.”¹³⁴

¹³² Türköne, **a.g.e.**, s. 79

¹³³ İnalcık, **a.g.e.**, s. 338- 340

¹³⁴ Türköne, **a.g.e.**, s. 87

Osmanlı Devleti’nde Tazimatın algılanışına baktığımızda, Tanzimat sözcüğü, nizam verme anlamına gelen tanzim sözcüğünün çoğuludur. Lale Devri’nde yeni yöntemlerle tertip edilmiş birlikleri bulunan ordu örgütü anlamında da kullanılmıştır. Nizam-ı Cedid ordusu ismi ile ordunun kurulması da nizam kelimesinden gelmektedir. Şimdi ki “tanzim sözcüğündeki nizam verme ise askerlik alanından daha öteye gitmiş”¹³⁵ ve siyasal ve hukuksal alanları kapsayacak bir hal almıştır. Kimileri için “Tanzimat bazen sadece Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde hâkim Müslüman kitle ile tabi Hristiyan kavimler arasındaki münasebetlerin bir safhası... bazen de memleketimizin garp medeniyeti dairesine giriş hadisesi”¹³⁶ olarak algılanmıştır. Tanzimat hareketi sadece idarecilerin derinden derine duydukları bir ihtiyacın eseri veya doğrudan doğruya milletin hamlesi değildir.¹³⁷

Tanzimat’ın, Osmanlı için taşıdığı anlam ve ihtiva ettiği fikir itibariyle, dört kısma ayırabiliriz.

Birinci kısımda, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan beri Kur’an’ın hükümlerine ve şariat kanunlarına saygı gösterildiğinden, devletin güçlü ve gelişmiş bir duruma geldiği belirtilmektedir.

İkinci kısımda, yüz elli yıldan beri, türlü belalar ve sebepler yüzünden, Şariat’e ve de faydalı kanunlara uyulduğu ve bundan dolayı da devletin eski kuvvet ve gelişmişliğinin yerine, güçsüzlüğün ve fakirliğin geçmiş olmasıdır. Yani, “Osmanlı Gururu”¹³⁸ algısı değişmiş ve Batı’nın güçlü ve üstün oluşu almıştır.

Üçüncü kısımda, Allah’ın rızası ve Peygamberin yardımıyla devletin iyi bir şekilde yönetilmesini sağlamak için bazı yeni kanunların konulmasını sağlamaktır.

Dördüncü kısımda ise yeni kurumlar ile ilgili ilkeler belirtilmektedir.¹³⁹ Böylece Müslüman ve Hristiyan bütün tebaanın ırz, namus, can ve mal güvenliğinin

¹³⁵ Berkes, **a.g.e.**, s. 213

¹³⁶ Halil İncik, **Tanzimat Nedir?**, Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu), ”, Çev: Darhan Hudrali, Editörler: Halil İncik – Mehmet Seyitdanlioğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 31

¹³⁷ Ülken, **a.g.e.**, s. 40

¹³⁸ Osman Kafadar, **Türkiye’de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2000, s. 99

¹³⁹ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 220

sağlanması, verginin düzenli bir usule göre ayarlanması ve toplanması ve askerliğin düzenli bir şekle sokulması sağlanmaya çalışılmıştır.

Yukarıda verilenlerden de anlaşılacağı üzere, Tanzimat Fermanı'nın ilanının başlangıç sebepleri: Müslim ve gayrimüslim tebaa arasındaki ayrıcalıkları yok etmek bunu her iki tarafın kabul edeceği üzere eşitlemek, en azından dengede tutmak; devletin temel işleyişini sağlayan ve aynı zamanda ekonomik döngüsü olan vergi sisteminde yaşanan sorunları ortadan kaldırmak ve düzeltmek; yıl, usul ve işleyiş bakımından askerliği belli bir düzene oturtarak devletin geleceğini teminat altına almaya çalışmak ve tebaanın arzularını gerçekleştirmektir.

Tanzimat Fermanı'nın ilanı imparatorluk bünyesinde büyük yankı buldu. Herkes fermanda belirtilen hususları kendi zaviyesinden değerlendirmeye başladı. “Padişah Frenkleşti, Mehmet Ali Paşa Müslüman kaldı,” “Reşid Paşa, gâvurlarla anlaştı,” gibi sözler kahvelerde dilden dile dolaştı. Eyaletlerdeki birçok vali, Tanzimatçıların hedeflediği merkeziyetçi yapı yüzünden fermana soğuk baktı. İltizamın kaldırılması, bu sistemden beslenen mültezim ve ayanları Tanzimat’a muhalif kıldı. Kavalalı Mehmet Ali Paşa Tanzimat'ın ilanını kendisine karşı yapılmış bir “şah hamlesi” olarak değerlendirmiştir.¹⁴⁰

Tanzimat'a karşı oluşturulan siyasal hareketler iç dinamiklerin tepkisi ile sınırlı kalmadı. Osmanlı Devleti'nin çağdaşlaşma sorununun gerektirdiği reformlar onu Batı devletlerinin baskısı altına soktuğu halde bundan dolayı reformların Müslüman halka yarar sağlamamasının yarattığı tepkidir. Buna ulusçuluk tepkisi demekten çok şeriatçılık tepkisi demek gerekir. Çünkü yapılan reformlar Batı âlimlerini getirmek ve Batı bilimini araştırma metotları ile memlekete yerleştirmeye çalışmaya yönelikti. Bu durum tepkilerin büyümesine neden olmuştur. Ortaya çıkan tepki ise modern araştırma yöntemi ve öğretiminin din için tehlikeli olduğudur.¹⁴¹ Zaman farkını hesaba katmamak koşulu ile Avrupa'daki benzerleriyle ilk ayrılıklar burada başlar. Yine bu nitelikten örtü, ilk tartıştığımız tepki de dinci, Batı karşıtı, Tanzimat karşıtı renkler bulduğu için, sonradan kimi yazarlar bu tepkiyi ilerici bir

¹⁴⁰ Erhan Afyoncu, **Sorularla Osmanlı İmparatorluğu**, Cilt 7, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2008, s. 84

¹⁴¹ Ülken, **a.g.e.**, s. 7

adım olarak nitelendirdikleri halde, kimi yazarlar da bunu gerici olarak nitelendirmiştir.¹⁴² Tanzimat genel olarak batılılaşma hareketlerinin yoğun bir şekilde yaşandığı dönemdir. Bu dönemdeki batılılaşma hareketlerine baktığımız zaman daha çok devletin eli ile olan bir nevi tepeden inme bir durum sergilemiştir. Çünkü bu dönemdeki yenileşme hareketlerinin halkın talebinin dışında daha çok devlet adamlarının etkisi gözüktüğünden dolayı halk tarafından çok ilgi görmemiştir. Hatta ilgiden ziyade bir karşı çıkışla karşılaşmıştır.

Tanzimat’a karşı gelen tepkiler yalnızca Osmanlı’nın iç dinamiklerinden kaynaklanmamaktadır. Çok uluslu yapıya sahip olan Avusturya gibi devletler, Tanzimat Fermanı’nı kendi yapısına kaşı bir dış tehdit olarak değerlendirmişlerdir. Avusturya’daki “egemen gruplar Gülhane Hattı’nı zahirde alkışlıyor gözükseler bile esasında onunun ilerici temel ilkelerini tenkit etmekte, kınamaktaydılar.”¹⁴³

Avusturyalı diplomat Klemens Von Metternich, İstanbul’daki Elçisine Çektiği Telgrafta şunlar söylüyordu:

“... Osmanlı İmparatorluğu çökme halinde bir vücuttur... bu çöküşe sebep olan fenalıkların başında, ilk temellerini Sultan Selim’in attığı, son Padişah’ın ise derin bir cahillik ve muazzam bir hayal gücü ile desteklediği, Avrupa vari reform zihniyeti gelmektedir... Bizim Babıali’ye tavsiyemiz şu olacaktır: Hükümetinizi, bir güç olarak varlığınızın temelini teşkil eden ve Padişah ile tebaası arasındaki başlıca bağlantıyı meydana getiren, dini müesseselere saygı üzerine kurunuz. Yönetim sisteminizi düzene koyun, onu ıslah edin. Fakat yerine size gitmeyen reformları koymak için, bu yönetim sisteminin yıkmayın. Aksi taktir de Padişah’ın yıktığı değerleri, yerine koydukları kadar bilmediği sonucuna varılır... Türk kalınız... Ve Şariat’a uyunuz.”¹⁴⁴

Tanzimat’ın ilan edilmesine tepki gösteren Avusturya tıpkı Osmanlı gibi çok uluslu bir yapıdan meydana gelmekteydi. Tanzimat’la birlikte tebaaya verilen haklar onun için bir tehdit taşımaktaydı. Çünkü kendi içerisinde benzer bir durumla karşılaşması anlamına geliyordu. Tanzimat’ın ilanı Avusturya için bir tehdit olması başkaları için gerçekleştirmek istedikleri halleri için bir kapı niteliğini taşıyordu. Örneğin, Rusya’nın sıcak denizlere inme politikası artık Tanzimat’ın Ortodoks tebaa

¹⁴² Berkes, **a.g.e.**, s.271

¹⁴³ A. D. Novıçev, “**1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları**”, Tanzimat Değişimi Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu, Çev: Darhan Hudrali, Editörler: Halil İnalcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 359

¹⁴⁴ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 225

ile ilgili vermiş olduğu hakların garantörü olarak kendini görmesine neden olmuştur. Rusya bunu dayanak göstererek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeye kalkıştı.¹⁴⁵

Osmanlı iç işlerine karışan Rusya'ya karşı İngiltere ve Fransa'nın desteği ile savaş ilan etmiştir. Başlayan savaşla birlikte devlete yardımda bulunan Fransa ve İngiltere, Hristiyan tebaa için bazı yeni haklar talep eder. Bu talepleri en aza indirmek için Osmanlı Devleti 1856 da Islahat Fermanı'nı ilan etmeye karar verir.¹⁴⁶

Ferman daha öne ilan edilmiş olan Tanzimat Fermanına birkaç yeni maddeden oluşmaktadır. Fermanı önemli maddeleri şöyle: 1- Bütün tebaanın can, mal ve namusunun korunması 2- Herkese kanun önünde eşitlik 3- Gayri Müslimlerin devlet işlerine alınması 4- Vergilerin herkesten eşit şekilde alınması 5- Din ve mezhep özgürlüğünün tanınması 6- Mahkemelerin açık olması ve ceza, ticaret ve hukuk davaları için yeni mahkemelerin kurulması 7- Gayri Müslimlerin askerlik şartlarının düzenlenmesi 8- Gayri Müslimlere yönelik resmi yazışmalarda hakaret içerikli söz ve deyimlerin kullanılmaması 9- Gayri Müslimlerin il meclislerine üye olmaları için uygu ortamın sağlanması 10- Herkesin (özellikle de Gayri Müslimlerin) şirket ve banka kurabilmeleri 11- Rüşvet ve adam kayırmaların ortadan kaldırılması için çalışmak.¹⁴⁷

Osmanlı Devleti Islahat Fermanı'nın ilanı ve 30 Mart 1856'da biten Paris Kongresiyle bir Avrupa Devleti oldu. Osmanlı aydın mutlakiyetçiliğinin bir eseri olan Tanzimat Fermanı'yla başlayan dönem, dış devletlerin müdahalesiyle çıkarılan Islahat Fermanı'yla noktalanmıştır.¹⁴⁸

Osmanlı Devleti'nde modernleşme, yenileşme ve ıslahat hamlelerinin başladığı XVIII. yüzyılın son çeyreğinde savaşlardaki yenilgilerin etkisiyle başlayan askeri ıslahatlar ve bunun sağlanması için açılan mektepler dönemi ile XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde yayınlanan Tanzimat Fermanı ile yapılmaya çalışılan mağlubiyetlerden

¹⁴⁵ A.e.

¹⁴⁶ Edouard- Philippe Engelhardt, **Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat**, Çev. Örgen Uğurlu- Nurer Uğurlu, İstanbul, Örgün Yayınları, 2010, s. 17

¹⁴⁷ A.e

¹⁴⁸ Ortaylı, **a.g.e.**, s. 111

kurtulma, kendini tamir etme ve Avrupa'daki bilimsel ve teknolojik gelişmelerin yanında Avrupa'da meydana gelen siyasi değişimlerin etkisi ile ortaya çıkan siyasi akımların yankısını en aza indirmek ve İslam dünyasındaki değişimlerin kontrolünü sağlamaktır.¹⁴⁹ Devlet içerisinde Batı'daki gibi bir modernleşmenin olmamasını nedeni olarak Batı düşüncesinin oluşmasının altında yatan durumların Osmanlı da yaşanmaması gösterilebilir. Çünkü

“Batı, kısaca insanın kendi değeri ve kendi hayatı hakkında kendi kendine düşünebilmesidir. ... zaten ona evrensel karakterini veren de budur. Bu günkü Batı medeniyetini yaratan Batılı düşünceye elverişli zemini hazırlayan Umanizma (Hümanizm), Rönesans ve reform hareketleri ortaçağın skolastik düşüncesine karşı”¹⁵⁰

ortaya çıkan bir tepki olmasıdır.

Tanzimat hareketiyle artan Batılılaşmanın dönemin bürokratları ve düşünürlerinin yapmış oldukları faaliyetler bize dönemin terakki anlayışını özetler niteliktedir. Konunun daha iyi anlaşılması için bürokrat ve düşünürlerin bu konuda ki çalışmalarına bir bakalım.

¹⁴⁹ İsmail Kara, **Din İle Modernleşme Arasında**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005, s. 11-12

¹⁵⁰ Enver Ziya Karal, “**Gülhane Hatt-ı Hümayun’un da Batının Etkisi**”, Tanzimat(Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu), Çev. Darhan Hudrali, Editörler: Halil İnalcık – Mehmet Seyitdanhoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011, s. 114- 115

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DÖNEMİN BÜROKRATLARI ve DÜŞÜNÜRLERİ'NDE TERAKKİ FİKRİ

İlerleme kavramı, kaynağı olduğu Batı Medeniyeti'nde yaşanan endüstriyel, sosyal, kültürel değişimler sonucunda toplumun geçirdiği doğal bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşın merkezin dışında yani Osmanlı Devleti gibi Batı'nın kıyısında olup modernleşmeyle birlikte yoğun biçimde Batı etkisine giren devletler içinse bu durum oldukça farklı bir süreç olarak işlemiştir. Osmanlı Devleti özelinde meseleyi ele aldığımızda ilerlemeci modernleşmenin hep jakobence bir tavırla gerçekleşmiş olduğunu yok saymak oldukça zordur. Bu sebeple ilerleme veya devleti, toplumu ilerletme anlayışının mimarları hep devlet adamları ve düşünürler olagelmıştır. Bu kişilerin fikirleri bu sebeple bize dönemin terakki anlayışı hakkında bilgi verecek en temel kaynaklar olacaktır.

Bu noktada birçok açıdan değişimlerin yaşandığı, çok sayıda isimden çok farklı sebeplerle bahsedebileceğimiz Tanzimat dönemi içerisinde niçin burada ele aldığımız bürokratların ve düşünürlerin tercih edildiğini de ayrıca açıklamak faydalı olacaktır. Hem bu dönem hem de sonrasında ilerlemenin nasıl olması gerektiği temel tartışmalardan biri olarak dönemle ilgili birçok farklı kaynakta karşımıza çıkmaktadır. Batı'nın teknolojisinin yanında kültürünü ve ahlakını alma ihtimali ya da gerekliliği bu tartışmaların temel argümanıdır. Bu metinde ise daha çok Cumhuriyet Dönemi'nde de sıklıkla kullanılan bir argüman olan Batı'nın yalnızca teknolojisini alma, kültürünü ve ahlakını edinmemeye özen gösterme fikrini savunan isimler ele alınmaya çalışılmıştır. Bunun yanında bu fikri savunan düşünürler içinde de toplum üzerindeki etki alanı en geniş olan isimler tercih edilmeye çalışılmıştır.

3.1. Bürokratlar

Dönemin öne çıkan Bürokratlarına daha yakından bakmadan önce tarihsel bir arka plan oluşturmak doğru olacaktır. Osmanlı Devleti'nin 17. yüzyıl sonlarına doğru savaşlarda aldığı yenilgiler ve bunun neticesinde III. Selim ve II. Mahmut

dönemlerinde belirginleşen modernleşme hareketleri diğer bir ifade ile devlet kurumlarındaki gerileğe son vererek onların ilerlemelerini sağlayacak çabalar neticesinde Tanzimat dönemine kapı açmışlardır. İlk etapta askeri alanda başlayan bu modernleşme çabaları zamanla toplumsal bir hal almıştır. Osmanlı Devleti'nin modernleşmekten kastı aslında Batılılaşmaktır. Sadece devletin çıkarlarını düşünen bürokratlar, devleti ileriye götürecek reformlardan sorumluydular. Bu reformların öncüleri Osmanlı Devleti'nin batılılaşmaya yol açan akımın kaynağını oluşturmuşlardır.¹⁵¹ Bu kanallar yoluyla Avrupa ile birlikte girilen bu dönüşüm sayesinde terakki yoluna girilmiş ve bunun sonucunda ilim ve sanayi de terakkinin daha etkili olmasını sağlamıştır.¹⁵²

Osmanlı devlet adamlarının Avrupa'daki gelişmeleri nasıl takip etmesi gerektiği ile ilgili yorumlarına bir bakalım.

Osmanlı devletinin geri kalması ve sonrasında Avrupa'yı mihmandar olarak almasının nedeni olarak İbrahim Müteferrika şöyle bir tespitte bulunur. Avrupa'daki bilimsel gelişmeler beraberinde silah teknolojisinin de gelişmesini sağlamıştır. Silah teknolojisi iyi olan¹⁵³ devletler orduları küçük dahi olsa savaşı kazanmasını bilir. Bu durumun geç farkına varan Osmanlı Devleti'nin savaşlardaki yenilgileri artmaya başlamıştır. Böylece Avrupa kazanırken biz kaybetmeye başladık. Bu durum bizi beraberinde Avrupa'yı kendimize mihmandar olarak görmeye götürmüştür.¹⁵⁴

Avrupa Devletleri'nin savaşlarda üstünlüğü ele geçirmelerinde, ordularının silahlanma, düzen ve nizam oluşturmada daha iyi durumda olmalarının etkisi büyüktür. Müteferrika'ya göre bu üstünlüğün aşılabilmesi için ilk olarak onların

¹⁵¹ İnalcık, **Doğu- Batı Makaleler I**, s. 338

¹⁵² Safvet Paşa, **Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmaniyye'den Naklen, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839- 1865**, Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emin, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974, s. 146.

¹⁵³ Kanuni'nin Mohaç Meydan Savaşını (1526) kısa bir sürede kazanmasının en büyük nedeni 300 kadar top ve ateşli silahları kullanılması sayesindedir. Bugün bile dünyanın en kısa süren meydan savaşı olarak anılmaktadır. Bu savaşı etraflı bir şekilde derinlemesine tahlile tabi tutan bir örnek olması bakımından bkz. Feridun Emecen, "Büyük Türk'e Pannonia Düzleklerini Açan Savaş Mohaç, 1526", **Muhteşem Süleyman**, (ed. Özlem Kumrular), İstanbul, 2007, s. 45-92

¹⁵⁴ Abdullah Kaygı, **Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1992, s. 44-45

bilimsel ilerleyişini anlamak gerekir. Sonrasında bilimsel gelişmeler sayesinde ordunun silahlanmasını sağlamak ve buna bağlı olarak düzen ve nizam gerçekleşir.¹⁵⁵

Müteferrika, Avrupa'nın yaşamış olduğu bu ilerlemesinin asıl nedeni olarak "aklını kullanma cesaretini" göstermelerinde görmektedir. Hatta ona göre Batı'nın ordu düzenindeki başarılarının arkasında da aklın kullanımıyla elde edilen bulguların, kanunların ve yargıların etkisi bulunmaktadır. Müteferrika bunu şöyle dile getirir:

"bu düzenin arkasında, fennin, "usûl- ül hikme"nin, hâkimane olanın, o belirli "tarz ve tavr"ın bulunduğunu, bunları da batıhıların "akıllarının yargılarına başvurarak" yarattıklarını, "durumlarının düzeni"nin "akıl ile buldukları kanunlarına ve yargılarına bağlı" olduğunu... Batılılaşmaya karşı olan bugünkü bazı Türk yazar ve düşünürlerinin, Batı'nın ürettiği "akıl ürünü" her şeyden nasıl nefret ettikleri; Türkiye'nin tüm başarısızlıklarının, işleri, dinsel yargılarla düşünme ve eylemenin bırakılıp Batı'ya yönelinmesinden, özenilmesinden, "akıl"la, "akıl ürünü yargılarla" düşünüp eyleme yoluna girilmesinden kaynaklanır."¹⁵⁶

Mustafa Sami Paşa ise devletin Avrupalılarla mücadelesini ancak eğitimin iyi ve doğru bir şekilde yapılmasıyla olacağını savunur. Çünkü iyi ve doğru bir eğitim ile birlikte Batı'nın pozitif bilimleri doğru bir şekilde anlaşılır ve doğru eğitimle aydınlanmayı sağlayarak ilerlemenin önünü açar.¹⁵⁷ Bilimlerin gelişmesi böylece desteklenmiş olur. Bu şekilde kendi üretimimizle "ticaret ve sanayi de Avrupa'ya muhtaç olmaktan"¹⁵⁸ kurtulacaktır. Çünkü eğitim cehaleti ortadan kaldırmaktadır. Mustafa Sami Efendi'nin Avrupa'nın bu ilerleyişini iki neden de dile getirmektedir. Birinci neden olarak,

"Avrupalılar dünyada en büyük âr ve hacâlet cehalet olduğuna hükm ve imza eylemiş oldukları... İkinci sebep olarak, bir bilim alanındaki gelişmelerin diğer ilim alanlarında da gelişmesinde etkili olmasını gösterir. Örnek olarak kimya alanındaki gelişmelerin baskı işlerini kolaylaştırdığını, bunun sonucu olarak her türlü kitabın basılabildiğini, okuma yazmayı kolaylaştırıcı yolların tesis edildiğini anlatır."¹⁵⁹

¹⁵⁵ Kaygı, **a.g.e.**, s. 48

¹⁵⁶ **A.e.**, s. 59- 60

¹⁵⁷ Kafadar, **a.g.e.**, s. 106

¹⁵⁸ Berkes, **a.g.e.**, s.179

¹⁵⁹ Muhammed Fatih Andı, **Bir Osmanlı Bürokratinin Avrupa İzlenimleri Mustafa Sami Efendi ve Avrupa Risalesi**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1996, s. 35 –Kaygı, **a.g.e.**, s. 50- 51

Mustafa Sami Paşa burada eğitimin ilerleme için ne kadar kilit bir nokta olduğunu göstermeye çalışmıştır. Çünkü eğitim beraberinde bir şeylerin üretimini de getirmektedir. Yukarıda söylediği gibi bilimin gelişmesi için ilk önce bilgisizliği yani cehaleti ortadan kaldırmak lazımdır. Cehalet ortadan kalktıktan sonra bir şeylerin üretimi daha kolay ve doğru bir şekilde yapılmış olacaktır. Belki de Mustafa Sami Paşa bu düşüncesi ile ilk olarak değişimin yani reformların eğitim alanında yapılmasıyla daha doğru adımların atılacağını söylemektedir. “Sultan Abdülmecid’in 1845 Hattı hem dini hem de dünyevi sahadaki cehaleti, ilerlemenin önündeki en büyük mani olarak gördü ve bilimsel mevzuları öğreten okulların kurulmasına en büyük ehemmiyeti verdi.”¹⁶⁰ “Bununla birlikte ilim ve eğitim kurumlarında her gün yenilikler birbiri ardında”¹⁶¹ devam etmekteydi. Ta ki batının seviyesine ulaşana dek sürecek olan bir durumdu.

“Tanzimat’ın devlet adamları bir çıkmazın içindeydi ve bütün iyi niyetleriyle birlikte bu çelişik durumda batı medeniyetine yönelmek ve modernleşmek ile imparatorluğun siyasi bütünlüğünü korumanın uzlaştırılmaz buhranı içinde bulunuyorlardı.”¹⁶² Bu durumdan kurtulmak için reformların gerekliliği fikri devlet büyükleri tarafından kabul görmeye başlayacaktı.

Devletin ilerleme politikasından sorumlu olan bürokratların terakki ve batılılaşma yorumlarına bir bakalım.

3.1.1. Mustafa Reşid Paşa

Mustafa Reşid Paşa 1800 yılında İstanbul’da doğdu. Medrese eğitimi aldıktan sonra 1828 yılında Ispartalılı Seyit Paşa’nın mühürdarı olarak görevde bulunmuştur. Bu dönemde patlak veren Rus harbi sırasında II. Mahmud’u ordu hakkındaki fikirleriyle bilgilendiren Paşa dikkat çekmeye başladı. Padişah’ın emriyle devletin

¹⁶⁰ Fuat Andıç- Süphan Andıç, **Sadrzazam Âli Paşa; Hayatı, Zamani ve Siyasi Vasiyetnamesi**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000, s. 19

¹⁶¹ Ülken, **a.g.e.**, s. 18

¹⁶² **A.e.**, s. 20

farklı kademelerinde görevler yaptı. 1836'da Hariciye müsteşarlığına atandı. Çok geçmeden 3 Temmuz 1837'de Hariciye Nazırlığına yükselmiştir.¹⁶³ Bu görevi sırasında bir müddet Paris Büyükelçisi olarak Paris'te bulunmuş ve II. Mahmud'un vefatı üzerine tekrardan yurda dönmüştür. Padişahı reformların gerekliliği konusunda ikna eder ve hazırlanacak ıslahatların esasları konusunda haftada en az iki defa olmak üzere "Başvekil, Serasker, Kaptan Paşa, Hasib Paşa"¹⁶⁴ ile bir araya gelirdi. Reşid Paşa yapılacak reform hamlelerinde çok sistemli bir tavır içerisinde hareket ederek Avrupa'nın güçlü devletleriyle¹⁶⁵ ters düşmek yerine onların da fikrini alıyormuşçasına reformlar yapılmaya çalışılmıştır. "1839'da yarı anayasal ferman"¹⁶⁶ olarak yayınladığı Tanzimat Fermanı da bunun bir göstergesidir.

Tanzimat döneminin mimari olarak anılan Mustafa Reşid Paşa kuşkusuz Tanzimat denince akla ilk gelen kişidir. Bununla ilgili Kaynar şöyle der: "Garplılaşıma tarihimizi tanımak, Tanzimat'ı tanımakla, Tanzimat'ı tanımak da, o devrin başı olan Mustafa Reşid Paşa'yı tanımakla mümkündür."¹⁶⁷ Düşüncelerinin her aşamasında devletin istikbali için harekete bulunan Mustafa Reşid Paşa bu dönemde genç ve kendini yetiştirmiş olan devlet adamlarına çokça görevler vermeye çalışmıştır. Çünkü devletin bu yeni nesil ile kurtulacağına inanmaktaydı. Böyle yaparak Reşid Paşa II. Mahmud döneminden kalan paşaların duruma göre reformların arkasında durduklarını bildiğinden dolayı gençlerin mesleklerindeki ilerlemelerin yakından takip etmekteydi.¹⁶⁸ Çünkü eski gelenekçi olan bürokratların şartlar değiştiğinde ilerlemeyi sağlayacak adımları desteklemeyeceklerini biliyordu. Bundan dolayı Bab-ı Ali'de kendi talebelerini yetiştirmek için bir okul kurdu. Ali ve

¹⁶³ Necmi Uyanık, "Mustafa Reşit Paşa'da Yenileşme Anlayışı", Konya, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sy:4, 1997, s. 254-255

¹⁶⁴ Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa Ve Tanzimat**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991, s. 102

¹⁶⁵ Reşid Paşa "Dünyanın en kudretli devletinin İngiltere olduğunu, bu devleti hiçbir zaman Türkiye'nin karşısına almamak gerektiğini, mümkünse Türkiye'nin yanına almak suretiyle devlete en büyük ve hayati menfaatler temin edebileceğini" aksi takdirde başta İngiltere olmak üzere diğer Avrupa devletlerine karşı Osmanlı'nın direnme şansının zor olmasından dolayı kurmuş olduğu bu denge siyaseti ile devletin ayakta kalması sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Öztuna, **Tanzimat Paşaları; Ali ve Fuad Paşalar**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 17

¹⁶⁶ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Çev. Mümtaz'er Törköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s. 21

¹⁶⁷ Kaynar, **a.g.e.**, s. IX

¹⁶⁸ Andıç, **a.g.e.**, s 23

Fuad Paşalar, Ahmet Vefik, Şinasi, Mithat Paşa ve Ziya Paşa gibi yeni bir nesil yetiştirmiştir.¹⁶⁹

Onu yetiştirmiş olduğu talebeleri, devletin kurtulması için yaptığı reform hamleleri ve bu yoldaki kararlılığından dolayı “medeniyet resülü”¹⁷⁰ olarak överler. Devletin modernleşmesi Avrupa’nın medeniyet algısının rehberliğinde olabileceğini savunur. Hatta Paris Büyükelçisi olarak görevde bulunduğu sırada bizim medeniyetsiz olarak bir ilerleme ve modernleşme yaşamamız zordur. Bunun için medeniyet olarak Avrupa medeniyetinin mihmandarlığında medenileşir ve istediğimiz modernleşmeyi sağlanmış oluruz¹⁷¹ diyecektir. Çünkü devletin içinde bulunduğu bu bunalımlı durumun değişmesi için medeniyet algısının değişmesi gerekir. Bu algının değişmesinden kasıt tebaanın hak ve hürriyetlerinin eşit bir şekilde sağlanmasıdır. Mustafa Reşid Paşa bununla ilgili şöyle der:

“...Türkiye için en büyük iş, reâyâ meselesidir. Eğer reâyâyâ verilmesi gereken hak ve hürriyetlerden bahsetsem, ülkemde bana kötü bir Müslüman gözüyle bakılır. Hâlbuki İslam’ın kurtuluşu reâyânın hür ve mesut olmasına bağlıdır. ...Böylece İmparatorluğun yenileşmesi için ilk mesafe alınmış olacaktır.”¹⁷²

Mustafa Reşid Paşa devletin modernleşmeyi sağlaması için halkın aydınlanması sağlanarak ilerlemenin istenen seviyeye ulaşacağı inancındaydı. Çünkü halk taklit yolundan çok kendi öğrenmesiyle bir şeyleri inşa edecektir. Bu inşa ediş belki de aranan ve beklenen ilerlemenin ilk temellerin olacaktır. Dilde yapmış olduğu sadeleşme çabaları da bunun bir göstergesidir. Halk böylece Avrupa ile daha rahat iletişime geçerek bilgilere daha hızlı bir şekilde ulaşacaktır. Halkın eğitilmiş olması çağdaşlaşma hamlelerinin sağlam bir şekilde ilerlemesini sağlayacağı inancındadır. Cevdet Paşa tezâkir adlı eserinde bunu şöyle dile getirmektedir:

“Müntezatımız tarz- ı İrânîyâna taklid yolunda olup sebki- i inşamız muhevaratımıza asla uymaz. Yazdığımız söyledimize ve söyledığımız yazdığımıza hiç benzemez. Ekseriye seci’ ve cinas- ı lafzı uğrunda sözü feda edilir. Bu tarz üzere mesâhili devlete dair uzunca bir

¹⁶⁹ Ahmet Hamdi Tanpınar, **19. Yüzyıl Türk Edebiyat Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012, s.140- 141

¹⁷⁰ Tanpınar, **a.g.e.**, s. 134

¹⁷¹ Bayram Kodaman, “*Mustafa Reşid Paşa’nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası*”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 73

¹⁷² Kodaman, **a.g.m.**, s. 73

lahiya ya takrir kaleme alınsa tumturak-ı elfaz arasında maksad- ı asla galip ve sözün te'siri zayı olur. Reşit Paşa ise kitabetçe sade ve beligane bir mesleki cedit ittihaz etti. Vadi- i inşada yeni bir çıkır açtı. Küttabın çoğu onu taklid eyledi. ... Ali ve Fuat Paşalardır- onlar dahi bu yolda Reşit Paşanın irsine iktifâ ile akrân u emsallerine faik olmuştur idi. Ben de bu yolu beğendim ve tarz üzerine inşayı kaleme heva etti ... kendine mekteb-i edeb ittihaz eyledim.”¹⁷³

Bu satırlar bize gösteriyor ki Reşid Paşa kendi döneminin en önemli devlet adamıdır. Bunun yanında yazdıklarıyla dönemin edebiyatçıları etkilemesinin yanında dilde sadeleşmenin yolunu açmıştır. Bu sadeleşme ile halk yazılanları daha rahat anlayıp kavrayacaktır. Böylece yapılmak istenenler daha iyi bir şekilde halk arasında da anlaşılıp yayılması sağlanacaktır. Halk reformların haklılığına inanırsa çağdaşlaşmanın önü açılmış olacaktır. Bu dönem de kurulan Encümen- i Dâniş ile Dârülfünunun arka planında bu fikir yatmaktadır. Bunların kurulması safhasında bizzat Paşa tarafında yayınlanan bildiri şöyle:

“... evvelce biz de ilim ile uğraşanlar vardı. Fakat gitgide kelimecilik revaç bulmuş yalnız şiirle uğraşılmaya başlanmıştır. Bu gibi eserlerle ancak mahdut ve muayyen bazı adamlar meşgul olabilir. Hâlbuki asrın icap ettiği ilmin, memlekete intişari ve vatandaşın bundan istifadesi lazımdır. Umumi seviyeyi yükseltmek için Dârülfünunun tesisi ve Dârülfünun binasının ikmaline kadar, okutulacak kitapların izharı içinde bir Encümen- i Dâniş ihdası lazım addedilmiştir...”¹⁷⁴

Mustafa Reşid Paşa devletin kurtulması için ıslahat ve inkılâpların gerekliliğine inanmıştır. Bunun sağlanabilmesi için eski yöntemlerin kullanılmasından ziyade çağın gereklerine uygun adımların atılmasını desteklemiştir. Yayınladığı Tanzimat fermarıyla devletin beka ve mevcudiyeti kuvvetlendirerek, memleketi eski refah ve safvetine ulaştırmak istiyordu.¹⁷⁵ Lakin padişah ve diğer devlet adamlarının tutumlarından dolayı devletin ilerlemesinin sağlanabilmesi için Avrupa devletlerinin padişah üzerinde kuracakları etkinin önemli olduğuna inanmaktaydı. Ona göre,

“...İmparatorluğun bugünkü yapısı ve haliyle yaşaması mümkün değildir. İkincisi, Türkler kendi kendilerine medenileşemez. Üçüncüsü, gerekli görülen bütün reformların kolayca gerçekleşmesi için padişahın arzu ve irâdesi kâfidir. Yeter ki büyük devletler doğrudan

¹⁷³ Ahmet Cevdet Paşa, **Tezâkir**, 40- Tetimme, Yayınlayan. Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 21

¹⁷⁴ Ali İhsan Gencer, “*Encümen- i Dâniş ve Mustafa Reşit Paşa*”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 33

¹⁷⁵ Kaynar, **a.g.e.**, s. 171

doğruya veya müşterek bir müdahale ile, sultana, bu yola girmesinin lüzumlu olduğunu hissettirsinler; ona takip etmesi gereken yolu açık olarak gösterebilirler.”¹⁷⁶

Reşid Paşa altı defa sadarete, üç defa da Hariciye Nazırlığı görevinde bulunmuş ve azledilmiştir. 7 Ocak 1858’de altıncı sadrazamlık görevindeyken vefat etmiştir. Onun ana gayesi olan devletin Avrupa devletleri nezdinde bir yerle gelmesi için yaptığı bütün çabalarıyla başlayan denge politikası bir süre sonra devletin ana politikası olacaktır. Yapmış olduğu bu reformlar devletin dış müdahalelere de kapısının açılmasına neden olmuştur. Bayram Kodaman bununla ilgili şöyle der;

“Gerçekten gerek dış politikada gerekse iç politikada Osmanlının selametini ve geleceğini, büyük devletlerin, imparatorluğun işlerine müşterek olarak müdahale etmesinde görmüştür. Takip ettiği veya benimsediği politika yanlış ve kötü neticeler vermiş olsa da, Reşid Paşa’nın iyi niyetine inanmamız gerekmektedir.”¹⁷⁷

Çünkü onun yaptıkları neticesinde devlet içerisinde yeni bir aydın kesimi ile devlet yöneticileri yetişmiştir. Bunlar onun modernleşme arzusunu kaldığı yerden devr olarak sürdürmüşlerdir.

Tanzimat döneminin önemli devlet adamlarından olan Ali ve Fuad Paşalar bir bakıma bu dönemin mimarlarıdır. Bunların hocası ve yetiştiricisi olan Mustafa Reşid Paşa bu dönemin büyük mimarı olarak anılacaktır. Ali ve Fuad Paşalar Osmanlı’nın modernleştirilmesine, Reşid Paşanın bıraktığı yerden devr olarak başlamışlardır.¹⁷⁸ Paşalar, Avrupa’nın ilerleme ve gelişme için bir model olarak alınması gerektiğinin savunmuşlardır. Hatta bu model, “bizzat kendisine daha fazla benzeme yönünde bir hareket”¹⁷⁹ yani daha fazla Batılılaşmak.

¹⁷⁶ Kodaman, **a.g.m.**, s. 74

¹⁷⁷ **A.e.**, s. 75

¹⁷⁸ Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu**, s. 19

¹⁷⁹ Lewis, **a.g.e.** s. 115- Berkes, **a.g.e.** s. 199

3.1.2. Ali ve Fuâd Paşalar

Ali ve Fuad Paşaların yazmış oldukları (tartışmalı) vasiyetnamelerde vermiş oldukları beyanlar neticesinde Tanzimat dönemindeki ilerleme ve modernleşme algısının nasıl olduğunu anlamamıza yardımcı olacaktır. Siyasi vasiyetnamelerine bakmadan önce paşaların yaşamına bir göz atalım.

Ali Paşa, 5 Mart 1815 te İstanbul’da doğdu. Tanzimat dönemine yön veren üçlünün ikincisidir. Tanzimat’ın lideri ve aynı zamanda hocası olan Mustafa Reşid Paşa’dan sonra gelmektedir. Yaşadığı dönem de eyaletlerin devlete karşı isyanına tanıklık etmiştir.¹⁸⁰ İsyenların her geçen gün artması ile devletin sınırları git gide değişmeye başlamış ve devlet sınırlarının sağlamlaştırma yoluna girerek mecburi bir şekilde Avrupa ile ittifak yapmıştır.

Henüz 15 yaşında olan Ali Paşa, II. Mahmud’un Vak’a-i Hayriyye ile modernleşen Osmanlı’nın önündeki engeli kaldırışına tanıklık etmiştir. Böyle bir ortamda yetişen Ali Paşa, Fransız İhtilâli’nin ilk ve en ciddi yankısı olarak görülen Yunanistan’ın bağımsızlığının ilan etmesi çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti’nin yapılan modernleşme hamlelerine rağmen, milliyetçilik çağındaki ilk ciddi başarısızlığını yaşamıştır. Yaşanılan bunca karmaşık durumlara rağmen kendini yetiştiren Ali Paşa on beş yaşlarında kim olduğu bilinmeyen bir devlet adamı tarafından Bab-ı Ali Tercüme Odasına kaydedilmiştir.¹⁸¹ Ali Paşa burada birkaç arkadaşı ile birlikte yaklaşık bir yıl boyunca “Georges Sardou (Jorj Sardu)’dan Fransızca”¹⁸² eğitimi almıştır. . Yirmi bir yaşlarındayken belli bir süre Viyana’da Ahmet Fethi Paşa’nın yanında ikinci kâtip olarak görev yapmış ve sonrasında geri dönerek Mustafa Reşid Paşa ile bir araya gelmişlerdir.¹⁸³ Mustafa Reşid Paşa’ya göre

¹⁸⁰ Osmanlı Devleti’nin sınırları bu dönemde Tuna’dan Basra Körfezi’ne, Cezayir’den Mekke ve Medine’ye kadar uzanıyor ise de, iç ve dış problemler devleti için için kemiriyor ve dağılmayı hızlandırıyordu. 1804- 1817 ye kadar süren Sırp isyanı, 1815- 1830 Yunan isyanı ve akabinde başlayan Mısır isyanı ile devleti zaafiyete uğramıştır. Bu zafiyet neticesinde Osmanlı Avrupalılarla ittifak yapmak zorunda kalmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fuat Andıç- Süphan Andıç, **Sadrızam Âli Paşa; Hayatı, Zamani ve Siyasi Vasiyetnamesi**, Eren Yayıncılık, İstanbul 2000, s.15

¹⁸¹ Öztuna, **a.g.e.**, s. 26

¹⁸² **A.e.**, s. 27

¹⁸³ **A.e.**, s. 28-30

devletin modernleşme ve ilerleme sağlayabilmesi için genç ve kendini yetiştirmiş bir nesle ihtiyaç vardır. Bu ihtiyaca yönelik olarak sürekli gençlerin yetişmesi için çaba harcamış ve dünya politikasının merkezi olan Londra'ya müzakerelere Ali Paşa'yı müsteşar olarak yanında götürerek bunun önemini vurgulamıştır.¹⁸⁴

II. Mahmut'un ölümü üzerine görevini Ali Paşa'ya bırakarak Londra'dan acil bir şekilde ayrılıp yurda dönen Reşid Paşa, Sultan Abdülmecid'e taziyelerini sunmuş ve devletin ilerlemesi için reformların önemini vurgulamıştır. Bunun üzerine reformların kaldığı yerden tekrar devam etmesi ve daha kapsayıcı bir hal alması için Reşid Paşa'yı görevlendirmiştir.¹⁸⁵ Hazırlanan yeni reform hareketleri neticesinde Tanzimat Fermanı ilan edildi. Reşid Paşa'nın en güvendiği adam¹⁸⁶ olarak değerlendirilen Ali Paşa da ferman okunurken orada hazır bulunuyordu. Fermanın okunmasından sonra burada belirtilen kanunların denetlenmesinin sağlanması için II. Mahmut döneminde kurulmuş olan Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye¹⁸⁷ ikiye bölünmüş ve birincisi sadece hukuki işlerle ilgilenirken, ikincisi Meclis-i Âli-i Tanzimat adı altında kurulmuş ve Tanzimat faaliyetlerini denetleme yetkisi verilmiştir. Sonra da kurumun başına Ali Paşa tayin edilmiştir.¹⁸⁸ Ali Paşa böylece devlet kabinesine girmiş olur. Avrupa'nın devletin iç işlerine karışması engellenmeye çalışılmıştır.

Bu dönemde ortaya çıkan siyaset ortamı tamamen devletlerin birbirlerinin idare etmeleri üstüneydi. Osmanlı Devleti yaptığı reformlardan dolayı Avrupalıların

¹⁸⁴ A.e.

¹⁸⁵ A.e., s. 33

¹⁸⁶ A.e., s. 34

¹⁸⁷ II. Mahmut döneminde (1838) kurulmuş olan, Müslüman ve Gayrimüslimleri temsil eden ilk meclistir. "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, 24 Mart 1838'de kuruluşundan itibaren 1876'da I. Meşrutiyet'in ilân edildiği tarihe kadar yaklaşık otuz yedi yıl süren ve bugün adına "Tanzimat Dönemi" dediğimiz evreye hemen her yönüyle, yani siyas, sosyal, ekonomik ve kültürel açılardan damgasını vurmuş bir kurum olmuştur. Gerek Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim sistemi içerisindeki merkezi konumu ve yetkileri, gerekse uygulamaları ile Gülhâne Hatt-ı Hümayûn'u da dediğimiz Tanzimat Fermanı'yla girişilen bütün reform hareketlerinin her bakımdan hazırlayıcısı ve yürütücüsü olmuştur. Başka bir deyişle, Tanzimat reformlarının laboratuvarı veya mutfağı Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'dir. Bu bakımdan onun başarısı Tanzimat'ın başarısı, başarısızlığı ise Tanzimat'ın başarısızlığı olmuştur denilebilir." Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838- 1868)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 1

¹⁸⁸ Andıç- Andıç, a.g.e., s.17- Zürcher, a.g.e., s. 95

devlet işlerine karışmasını engellemek için takınmış olduğu idare etme siyaseti problemlerin çözümü için yeterli ve doğru bir siyaset değildi. Bunun yerine daha köktenci değişikliklerin yapılmasını sağlamaya çalışılmalıydı. Çünkü devlet çok kozmopolit bir yapıya sahip ve bu yapısı yüzünden

“ülkenin birçok yerlerinde Müslümanlarla Hristiyanlar arasında çatışmalar çıktı. Bunları yatıştırmak geçici sadece geçici bir çare idi. ...ırk ve din bakımından çok farklı olan unsurları birbiriyle bağdaştırmak gerekti. Bir taraftan çatışmaların yayınlanmasına engel olmak lazımdı. Diğer taraftan da haklı istekler ölçülü bir şekilde yerine getirilmeliydi.”¹⁸⁹

Ancak bu şekilde sorunların bertaraf edilmesi sağlanacaktı. Böylece Avrupa’ya karşı tavizler, imtiyazlar bir nebze de olsa kaldırılmıştı.

Reşid Paşa’nın III. sadrazamlık görevinde bulunduğu dönemde padişahın eniştesi olan Dâmâd Ahmed Fethi Paşa ile yaşamış oldukları anlaşmazlık nedeniyle padişah tarafından mevcut kabine dağıtılmış ve yeni hükümet kurulması için Ali Paşa’yı sadrazam olarak atamıştır.¹⁹⁰ Ali Paşa reformların öncüsü olarak görev yaptığında “hükümetin köklü bir reforma tâbi tutulmadıkça, eğitim sistemi baştan başa değiştirilmedikçe ve adli sistem günün şartlarına uydurulmadıkça, geçici tedbirlerle krizlere mâni olmaya çalışmanın ilerde daha büyük buhranlara sebep vereceğine mutlak olarak kani idi.”¹⁹¹ Devletin terakkisi için yapılan reformların çağın sorunlarını çözmeye yönelik olması gerekiyordu.

Ali Paşa sadrazam olarak görevde bulunduğu dönemde padişaha Osmanlı toplumunun ve devletin bir değişmeden geçtiğini bu geçiş döneminin sorunsuz olabilmesi için içselleştirmenin öneminden bahsetmiştir. Ayrıca devletin ve toplumun yenilikleri yanlış anladığını dile getirmiştir.

“Yenilikler, gelenek ve göreneklerde değişiklikler oluşturunuyordu. Yeni ihtiyaçlar ortaya çıkıyordu. Ancak ithal edilen bir uygarlıktı bu; olağan, yavaş ve kaçınılmaz bir olgunlaşma değil. Böyle olunca halkımız, bu uygarlığın çok kötü yanlarını benimsedi.”¹⁹²

¹⁸⁹ A.e., s. 67

¹⁹⁰ Öztuna, a.g.e, s. 40

¹⁹¹ Andıç-Andıç, a.g.e, s. 47

¹⁹² Belgelerle Tanzimat, **Ali Paşa’nın Siyasi Vasiyetnamesi**, Çev. ve Haz. Engin Deniz Akarlı, İstanbul, 1978, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, s. 18

Ali Paşa'nın burada vermek istediği mesaj, devletin ilerleme ve modernleşmeyi sağlam bir şekilde sağlayabilmesi için toplumun kendi iç dinamiklerinden yararlanarak bir şeyleri yapması gerektiğidir. Aksi takdirde batılıların anlayışına benzer şekilde yapılan değişim hareketleri kendi eserimiz olmaktan çok başkalarını aynen taklitten öteye geçmeyecektir. Avrupa'nın önerileri ne kadar elverişli olursa olsun bu öneriler bizim için değildir. Çünkü bizim iç dinamiklerimizden ziyade kendi iç dinamiklerine uygun olduğu için kendilerine aittir.¹⁹³ Bundan dolayı Batılılaşmayı bir bütün olarak değil de kendi yararımıza olacak şekilde bir şeylerin alınması lazımdır. Bu durum için Ali Paşa şöyle der;

“Bütün Avrupa'nın, bazı hayalperestlerin ve kısa görüşlü diplomatların bizi ittikleri tuzağa düşmemeliydik. Onların görüşlerine göre Türkiye, Avrupa'nın adaletlerini, geleneklerini ve hükümet sistemini derhal ve hiçbir hazırlık yapmadan kabul etmeliydi. Ölçülü davranarak hareket ettik ve sarsıntıları önleyebilmek için bu istekleri meşru gördükleri nispette kabullendik.”¹⁹⁴

Bu dönemde Ali Paşa ile birlikte görev yapan Fuad Paşa 17 Ocak 1815'te İstanbul'da doğdu. Tanzimat Dönemi'ni her şeyi ile yaşamış ve bu dönemde Galatasaray'da kurulan tıbbiyeyi bitirmiştir. Yirmi iki yaşında Fransızca, Arapça ve Fransıyayı çok iyi bilmekteydi.¹⁹⁵ Reşid Paşa'nın kabiliyetli gençleri topladığı dönemde, Paşa'yla Tanzimat Fermanı'nın okunmasından sonra tanışmış ve ona hekimlik görevinden ayrılmasını bunun yerine diplomasiye geçmesini tavsiyesinde bulunmuş, tavsiyeye uyan Fuad Paşa hekimlik görevini bırakıp diplomasiye atılmış.¹⁹⁶

Sultan Mahmud “askeri ve ilmiye sınıflarını devlet yönetiminden çekerek, Osmanlı tarihinin en büyük inkılâbını yapmıştı.”¹⁹⁷ Bu inkılâp neticesinde devlet yönetiminin sivilleşmesi sağlanmıştır. İlerleyen dönemde bu sivilleşmenin lideri olan Reşid Paşa, Tanzimat fermanı ile birlikte devlet yönetiminde gençlerin önünü açmıştır. Bu gençlerden biri olan Fuad Paşa sadrazam olarak görevde bulunduğu zaman padişaha hitaben yazmış olduğu vasiyetnamelerde Osmanlı'yı ciddi

¹⁹³ A.e., s. 20

¹⁹⁴ Andıç- Andıç, a.g.e, s. 63

¹⁹⁵ Öztuna, a.g.e, s. 158

¹⁹⁶ A.e., s. 159

¹⁹⁷ A.e., s. 162

tehlikelerin beklediğini bunun da atlatılabilmesi için geçmişteki başarıları dile getirip kendimizi kandırmaktansa günümüzdeki reel olanı değerlendirip ona göre harekette bulunularak komşularımız olan devletlerle yarışır duruma gelebileceğimizi söylemiştir. Fuad Paşa vasiyetnamesinde şöyle der; “seleflerimizin düzeyini tutturmak ya da onlardan ileri gitmek değil, gelişme yolunda şimdiki komşularımıza yetişmek ve onlarla bu yolda gururla yarışmaktır. Bizim için artık önemli olan çok terakki etmek değil, fakat kesin olarak Avrupa’nın öteki devletleri kadar terakki etmektir.”¹⁹⁸

Bu dönemde devlet içerisinde ve dışında devletin geri kalmışlığının dine dayandırılmıştır. Fuad Paşa ise aslında İslam’ın ilerlemeye engel olmaktan ziyade teşvikte bulunmaktadır.

“Toplumumuzun gelişmesi yolunda ilerlemesini İslamiyet adına engellemeye kalkışanlar, Müslümanlıktan hiç nasiplerini almamış, anlayışsız, bilinçsiz cahildirler. Bütün öteki dinler insan kafasının gelişmesini engelleyici bir yığın dogma ve değiştirilemez kurallar ile bağlıdır. Esrarlı perdeler ve kilisenin yanılmazlığı kavramı gibi bu kavramlardan arınmış olmakla yalnız İslamlık, bize aklımızı iyi kullanıp dünyanın terakkisi, ilerlemekliğimizi emretmekle ve değil Arabistan’da ve Müslüman ülkelerde, hatta yabancı yerlerde, Çin’de, dünyanın en ırak köşelerinde bile bilim ve beceri ışığını aramaya bizi yöneltmektedir.”¹⁹⁹

Her fırsatta devletin ilerleme ve modernleşmesi için ortaya koyulan hedeflere doğru yürüyen Ali ve Fuad Paşalar Tanzimat süresince on üç kez Hariciye Nezareti’ne atanmışlardır.²⁰⁰ Görevde bulundukları sırada tek gayeleri devletin ilerlemesini sağlamaktı. Ortaya koydukları bu siyaset, Ali ve Fuad Paşa hükümetine muhalif olan Yeni Osmanlılar²⁰¹ devletteki bu “istikrarsızlığın oluşumunda, Tanzimatçı devlet adamlarının Avrupa Devletleriyle olan ilişkileri ve Batılı

¹⁹⁸ Belgelerle Tanzimat, **Ali Paşa’nın Siyasi Vasiyetnamesi**, s. 2

¹⁹⁹ **A.e.**

²⁰⁰ Zürcher, **a.g.e.**, s. 94

²⁰¹ Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin kesin olarak hangi tarihte kurulduğunu bilmiyoruz. Ebuzziya Tevfik, cemiyetin 1865 yılı Haziran ayında Belgrat Ormanında yapılan gizli bir toplantı neticesinde kurulduğunu ve cemiyetin tüzüğünün İtalyan İhtilal Cemiyeti Carbonari’den ilham alınarak hazırlandığını söyler. Ebuzziya’ya göre cemiyet Nuri Bey’in başkanlığında Reşad, Mehmed, Ayetullah, ve Kemal Beyler tarafından kurulmuştur ve cemiyet bir “*cemiyet-i inkılabiyyedir*”dir. Diğer taraftan bazı araştırmacılar, Namık Kemal’in bu cemiyetten söz ederken kullandığı bu tertip cemiyetin adı değil, sıfatıdır. Nitekim aynı cemiyet için Mehmed Bey “İade-i hukuk Cemiyeti” derken, Ali Suavi onu “Hürriyet ve Hamiyet” kelimeleriyle vasıflandırır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Çelik, **Ali Suavi ve Dönemi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994, s. 25- 26

diplomatların etki alanına girmeleri”²⁰² neticesinde oluştuğunu dile getirerek Ali ve Fuad Paşa’nın karşısında yer almaktadırlar. Yeni Osmanlılar’ın kurucuları aşırı vatanseverlik içerisinde yapılan “reformları Osmanlılar için, Osmanlılar tarafından ve İslami çerçevede düşündürmekte ise de, kendilerini siyaseten Avrupa’yı izlemeye amaç edinmiş kişiler olarak görüyorlardı.”²⁰³ Bu anlayışlarıyla Yeni Osmanlılar eleştirdikleri Ali ve Fuad Paşa’nın Avrupa siyasetinden farksız bir durum içerisine giremedikleri görülmektedir.

3.1.3. Ahmed Cevdet Paşa

Ahmed Cevdet Paşa dönemin önemli devlet ve fikir adamlarından biridir. Eserlerinde bize vermiş olduğu bilgilerle kendisinin terakki anlayışını ortaya koymaktadır. Bunlara girmeden önce Cevdet Paşa’yı kısaca bir tanıyalım.

Cevdet Paşa 1822 yılında Lofça’da doğdu. 1839 yılında ilk eğitimini tamamladıktan sonra eğitime kaldığı yerden devam etmek için İstanbul’a geldi. Burada zamanın en tanınmış hocalarından tefsir, fıkıh, hadis, kelam derslerinin yanında pozitif ilimler olan matematik, mantık, geometri, astronomi ve felsefe dersleri de almış bunun yanında Fatih Camii’nde derslere devam etmiştir.²⁰⁴ Böylece eksik kalan medrese eğitimini ilerletmiş hatta tamamlamaya çalışmıştır.

Cevdet Paşa 1843’te Hamidiyye Medresesi sınavını geçtikten sonra maaşa bağlandı. Burada çalışmaya başladığı dönemde Reşid Paşa tasarlamış olduğu kanun ve nizamların hazırlanmasına yardım etmesi için becerikli birini istetti. Bunun üzerine Cevdet Paşa görevlendirilmiş ve kısa sürede Reşid Paşa’nın takdirini kazanmıştır.²⁰⁵ Reşid Paşa ile tanışması sonrasında aynı sıralarda Ali ve Fuad Paşalarla da tanışmıştır. Reşid Paşa birkaç yıl Cevdet Paşa’yı himayesinde tutar ve bazı önemli devlet işlerinde kendisinde faydalanmaya başlar. 1848’de Fuad Paşa ile

²⁰² Okumuş, a.g.e., s.269

²⁰³ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 29

²⁰⁴ Tanpınar, a.g.e., s. 166

²⁰⁵ Osman Kesioğlu, “Ahmed Cevdet Paşanın (1822- 1895) Hayatı ve Eserleri”, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Cilt: 14 S. 1, 1966, s. 221

birlikte Kavâid-i Osmaniye ile Şirket-i Hayriye nizamnamesinin esaslarını hazırlarlar. 1850’de Meclis-i Maarif azalığı ve Darü’l-müallim müdürlüğü görevine tayin edilir. Çok geçmeden 1851’de Encümen-i Daniş’in açılmasına öncülük eder. Hayatı bu şekilde sürekli olarak devlet görevinde geçen Cevdet Paşa son olarak 1890’da II. Abdülhamid tarafında tayin edildiği Meclis-i Aliye görevini sürdürürken 1895’te Bebek’teki yalısında vefat eder.²⁰⁶

Cevdet Paşa, her şeyden önce bir devlet adamı bunun yanında bir o kadar tarihçi ve aynı zamanda da hukukçudur.²⁰⁷ Cevdet Paşa Tanzimat dönemi paşalarındandı ve bu dönemi bütün yönleri ile yaşamıştır. Onu diğer devlet adamlarından ayıran özelliği ise devletin içerisinde bulunmuş olduğu sorunlar ile ilgili ileriye görmesi ve bunun için çözüm önerilerinde bulunmasıdır. Diğer Paşalara göre daha basiretli davranmasıdır. Hatta bize devletin modernleşmesi için nereye bakılması gerektiği ile ilgili ipuçlarını hem o döneme hem de bize vermektedir.²⁰⁸ Paşanın değişim ile ilgili düşünceleri bize bu konuda yardımcı olacaktır.

“Batılı fikirlerin girmeye başladığı bu çağda kullanılan bu kelimeler, tarihin tekrar ettiği, altın çağın mazide olduğu ve geleceğin gittikçe kötüye gittiği anlayışının tersine altın çağın gelecekte kurulacağı, geleceğin mutluluklar getireceği ve her türlü değişikliğin, burada kullanıldığı anlamıyla terakkinin, iyiye doğru olduğuna dair inancı ifade eden “progres” ile evrimci bir tarih anlayışını ve buna bağlı olarak da pozitivist bir tarih görüşünü çağrıştırıyorsa da, Cevdet Paşa’nın bu tabirden ne anladığına dair eserlerinde açık bir ifade yer almamaktadır. Ancak İbn Haldun’un tesiriyle medeniyetleri izah ederken başvurduğu ‘tavırlar’ nazariyesi de “gelişme (terakki)” fikrini ihtiva etmektedir. Bu yüzden Cevdet Paşa’nın “terakki” ile tarihi tamamen terk edilmesi gereken bir unsur olarak gören ve altın çağın mazide değil gelecekte kurulacağını savunan progresi değil, her çağın ihtiyaçlarını dikkate alarak geliştirilecek ilim, medeniyet, gelenek ve devlet anlayışı gibi hususları kasdettiği sonucuna varabiliriz.”²⁰⁹

Cevdet Paşa da tıpkı Reşid Paşa gibi devletin terakkiyi sağlaması için içinde bulunduğu çağın gereklerini iyi okuması gerektiğini ve yapılacakların da bu perspektifte yapılmasıyla terakkinin sağlanacağını savunmaktadır. İlerlemenin eski geleneklerin etkisi ile sorunlara çözümler aramak yerine çağın istekleri

²⁰⁶ Tanpınar, **a.g.e.**, s. 168-71

²⁰⁷ Ercüment Kuran, “**Devlet Adamı Olarak Cevdet Paşa**”, Vefatının 100. Yılına Armağan Sempozyum, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 3

²⁰⁸ Mümtaz Er Türköne, “**Ahmet Cevdet Paşa ve Türk Modernleşmesi**”, Vefatının 100. Yılına Armağan Sempozyum, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 159

²⁰⁹ Harun Anay, “**Ahmet Cevdet Paşa’nın Modernizme Bakışı**”, Vefatının 100. Yılına Armağan Sempozyum, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997, s. 70 - 71

doğrultusunda yapılması yani asra uygun çözümlerle sağlanmaya çalışılmalıdır. Ayrıca terakki, devlet için sorun teşkil eden ve etkisi birçok yerde hissedilen Fransız Devrimi ve sonrasında yaşanan milliyetçilik algısının doğurmuş olduğu hak, hürriyet, özgürlük meselelerine çözümler aramakla mümkün olabilirdi. Lakin bunu imparatorluk nezdinde, devlet içerisindeki etnik grupların hak ve eşitliğinin sağlanması gerektiğini söylemek güç olduğundan sorunların çözümünden ziyade yapılanlar problemlerin büyümesine neden olmuştur.

Cevdet Paşa'ya göre devletin Batılılaşma algısının yanlışlığından dolayı ilerleme sağlanamayacaktır. Bunun aksine yapılanlar devletin sürekli olarak bir gerileme yaşamasına neden olmuştur. Yani II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra girdiği modernleşme politikaları devletin ilerlemesinden çok hemen hemen bütün alanlarda sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Cevdet Paşa bunu şöyle dile getirir:

“Memleket harâb oldu. Devlet bî- tâb oldu. Sonra da sırf taklîd yoluna gidildi. Bunda da ifrât edildi. Binanın ihkâm-ı erkânına bakılmadı. Nakşına özenildi. Emr-i terakkinin ilel ü mebâdîsini istihsâle çalışacağına ma'lûmât ve âsâr-ı müteferri'asına heves edildi. Bu yolda dahi memleketin uğradığı hasârât kaabil-i ihsâ değildir. Eski merkubların i'mâlini islâh yolunda işe başlamış olsaydık az vakit zarfında ayakkabı dikiçilerimiz âlâ kundura dikmeği ve kırmızı meşin yapan debbâğlarımız âlâ kundura kerestesi yapmağı öğrenirlerdi. Acele kundura giymeğe heves ettik. ... Bizim esnafımız ise mahv olup bitti. Nice sanâyi'miz battı. ...Biz o zamanlarda ileri gidiyoruz der iken ne kadar geri gittiğimizi ve kuvvetimizden ne mertebe düştüğümüzü çok sonra anladık.”²¹⁰

Devletin yapmak istediği modernleşme hamlelerinin taklitten öteye gitmemesinden dolayı istenilen seviyede bir ilerleme sağlanamamış aksine geriye doğru bir gidişin önü alınamamıştır. Bundan dolayı Cevdet Paşa taklitçiliğin karşısında olmuştur. Çünkü devletin bozulan temel dinamiklerinin düzenlenmesi yerine taklit yoluna gidilmiştir. Taklitçilikten ziyade devletin bilim ve teknik alanlarında bir şeylerin üretimini sağlamaya çalışması yani eğitilmiş elemanlar yetiştirmesi belki de sorunların çözümü için gerekli hareketler olarak algılanmıştır. Cevdet Paşa yapılacak olan yenileşme hareketlerinin bütününün yerli olmasından yanadır. Çünkü “lüzumlu lüzumsuz her hususta hareketlerini Avrupa usulüne dayandırır oldular. Bu aşırılıktan halk ürküp onlara kâfir demeye başladılar. ...Batıdan, örneğin askerlikle ilgili şeyler

²¹⁰ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, 40- Tetimme, s. 220- 221

gibi, gerekli olanlar alınmalı, “alafrangalıklar” ya da o uygarlığın rengi, süsü değil.”²¹¹

Cevdet Paşa Batılılaşacağım derken devletin kendi özüne yabancılaşan bir durum içerisine girdiğini ve bunun halk tarafından hoş karşılanmamasından dolayı sadece lüzumlu olanların yani bilim ve tekniğin takip edilmesini doğru bulmaktadır. Fakat onların yaşayış tarzlarının bizim kültürümüzle bir ilgisi olmamasından ötürü bunların yaşam tarzımıza girmesi yanlıştır. Batı medeniyetinin her yönüyle takip edilmesinin yanlış olduğu kanısındadır. Bununla ilgili olarak Cevdet Paşa, Sadrazam Fuat Paşa’nın 1864’te hazırlamış olduğu vilayet sisteminin Fransızlar tarafından kullanıldığını ve onların eyalet yapısına uygunluğundan dolayı biz de kullanılması yanlış bulur. Çünkü “Osmanlı Devleti çeşitli eyaletlerden meydana gelir; ama Balkanlardaki eyaletlerle, Anadolu’daki veyahut Arabistan’daki eyaletler aynı vasıfta değildir, halkı başkadır. İnsanları başkadır, adetleri başkadır, idare tarzı başkadır. Onun için bu Fransız taklidi bize zararlı olur.”²¹²

Cevdet Paşa aynı şekilde 1868’de Ali Paşa tarafından kabul edilmesi yönünde öne sürdüğü Fransız medeni kanunu fikrine karşı çıkmış ve kendi medeni kanunumuzu kendi değerlerimize uygun şekilde hazırlanmasından yana tavır takınmıştır. Bunun üzerine kendi öz değerlerimize uygun olacak bir medeni kanunun hazırlanması fikri kararlaştırılmıştır. Bu konuda ikna olan Ali Paşa, Mecellenin hazırlanması için Cevdet Paşa’yı görevlendirmiştir.²¹³ Kurulan Mecelle Cemiyeti reisliğine Cevdet Paşa atanmıştır. Mecelle veya tam ismiyle Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye, Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında tatbik edilmiş bulunan medenî kanundur. Hazırlanan bu medeni kanunla Osmanlı’nın dağınık olan ve dönemin problemlerine çözümler üretemeyen hukuk sisteminin değişmesi amaçlanmaktadır. Dağınık olan Osmanlı fıkıh kuralları böylece kanun maddeleri halini almıştır.²¹⁴ Bu özelliğinden dolayı İslam ve Türk hukuku tarihinin ilk medeni kanunu olarak değerlendirilebilir. Ahmet Cevdet Paşa Mecellenin ortaya çıkış serüvenini şu satırlarla anlatır;

²¹¹ Kaygı, **a.g.e.**, s. 58- 63

²¹² Kuran, **a.g.m.**, s. 4

²¹³ **A.e.**, s. 5

²¹⁴ Keskiöğlu, **a.g.m.**, s. 228

“Riyaset-i âcizanem tahtında olarak teşkil olunan cem’iyyet-i ilmiyyede asrın en ileri fukuha ve fuzalâsı bulundu. E’imme-i hanefiyye beyinde muhtelefünfih olan mesâilde nasa erfak ve maslahata evfak olan kaviller tercih olundu ve bu yolda Âhkam-ı adliyye namıyla bir mecelle telif kılındı ve b’il- cümle mahakim-i şer’iye ve nizamiyyede mer’iy-ül-icra olması için irâde-i seniyye sâdır oldu. Ehl ü erbabı indinde pek ziyade takdir ve tahsin edildi.”²¹⁵

Mecelleden önceki hukuk yapısına baktığımızda Osmanlı Devleti, İslam Hukuku ve şeriatın kurallarından oluşan bir yapıya sahipti. Şeriatın kapsamı dışında kalan durumlarda ise padişahın iradesine dayanan bir durum hâkimdi.²¹⁶ Mecellenin hazırlanmasından önce Batı’daki büyük kanunlaşma hareketlerinin yoğunlaştığı bu dönemin Osmanlı üzerinde de etkisi görülmüş ve yapılan reformlar, kanunlaşmanın geniş ölçüde devlet içerisindeki etkilerinin bir göstergesi olmuştur. Peki, kanunlaşma neye göre yapılacaktır ki devletin kozmopolit yapısını kapsayacak bir sonuç ortaya çıksın. Osmanlı Devleti birçok ulustan oluşan bir yapıya sahip olmasından dolayı mevcut kanunların bu dönemde artık işe yaramadığı anlaşılmış ve devletin mecburi olarak kanunlarda yeni düzenlemelere gitmesine neden olmuştur. Bu gidiş içerisinde bulunduğu dönemin şartlarına uygun ve çağın sorunlarına çözümler üretecek yönde olması gerekmektedir. Lakin hazırlanan Mecellenin Osmanlı’nın resmi mezhebi olan Hanefi mezhebinin itikadına göre hazırlanması devlet içerisindeki diğer mezheplere mensup kişilerin haklarının neye göre savunacakları sorununu da beraberinde getirmektedir. Bu durum Mecelle için bir eksiklik olarak görülebilir.

Mecellenin hazırlanmasının çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan ilki olarak devlet içerisindeki halkın dağınık olan şeriat kanunları ve onun kapsamı dışında ise padişahın içtihadına bırakılmasından alınıp herkesin anlayabileceği, derli toplu olan bir kanunlaşmadır. Böylece Osmanlı mahkemelerindeki tek hâkimli ve tek dereceli olan yapısını değiştirmiştir. Bunun yerine çok hâkimli ve toplu dereceli bir yapı getirmiştir. İkinci olarak ticaret mahkemelerindeki mevcut yapı değiştirilmiş ve bütün davaların görülebileceği karma bir mahkeme kurulmuştur. Bu mahkeme on dört üyeden oluşacak ve yedisi Osmanlı tebaasından diğerleri de yabancı tebaadan seçilecektir. Artık ticaretle ilgili bütün davalar bu mahkemelerde görüleceğinden

²¹⁵ Cevdet Paşa, **Tezâkir 1-12**, s. 63-64

²¹⁶ Seda Örsten Esirgen, “**Osmanlı Devleti’nde Medeni Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?**” Ankara, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sy. 29, 2001, s. 32

dolayı başta İstanbul olmak üzere taşrada da mahkemelerin kurulmasına başlanılmıştır.²¹⁷ Mahkemelerinin sayısının artması beraberinde yetişmiş eleman problemini de getirmiştir. Medreselerde yetişen hâkimlerin almış oldukları fıkıh ilminin karşılaşılan anlaşmazlıklara çözümler üretmemesinden dolayı bunların hepsini kapsayıcı bir kanunlar bütününe duyulan ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç Mecellenin üçüncü nedeni olarak görülebilir. Bunların hepsini bir arada değerlendirecek olursak Mecelle devletin dağınık ve yazı olmayan kanunlarının bir sistem dâhilinde bir araya getirilip birleştirilmesidir.²¹⁸ Böylece insanların haklarını arayacakları bir yazı belgeleri bulunmuş olacaktır. Artısı ve eksiğiyle hazırlanan Mecelle devlet içerisindeki kopmaların engellenmesi için yapılan adımlardan biridir. Bunun yanında ticaret kanunlarının düzenlenmesiyle Avrupa devletlerinin ticaret yapmaları sağlanarak devletin ekonomik anlamda ilerlemesi de hesaba katılmış olmalıdır. Çünkü, “Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılda içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik ve hukukî şartlar altında doğan medeni kanun ihtiyacı”²¹⁹dır.

Cevdet Paşa’nın medeniyet algısı bize fikirlerinin algılanmasında daha da yardımcı olacaktır. Ona göre medeniyet toplumların zaman içerisinde geçirmiş oldukları değişimlerin, evrimlerin tümüdür. Bu evrim aslında var olan devletin Bedevilikten çıkıp Hazeriyete gidişidir. Bundan dolayı medeniyet için devlet vazgeçilmez bir unsur olarak görülmektedir. Medeniyet insan topluluklarının ulaştığı en son merhalelerdir.²²⁰ Ona göre devletin bekası için Avrupa medeniyetinin ilerlemesini sağlayan bilimsel, teknik, ordu, ziraat ve ticaret gibi kurumlara gereken önemin verilmesi ile modernleşmenin istenen şekilde ve yönde olması sağlanabilir. Ayrıca Cevdet Paşa medeniyeti kavramını iki şekilde kullanır. İlk olarak medeniyet, toplumların zaman içerisinde yol ve bütün toplumların nihai olarak ulaşacakları en son durumdur. İkinci olarak ise medeniyetin belirli zamanlarda belirli bölgelerde ortaya çıkmasıdır.²²¹

²¹⁷ Mehmet Akif Aydın, “**Mecelle’nin Hazırlanışı**”, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları, sy. 9, 1989, s. 35

²¹⁸ Esirgen, **a.g.m.**, s. 33

²¹⁹ Seda Örsten Esirgen, **a.g.m.**, s. 44

²²⁰ Kemal Sözen, **Ahmet Cevdet Paşa’nın Felsefi Düşüncesi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998, s. 99

²²¹ Sözen, **a.g.e.**, s. 99

Cevdet Paşa yazmış olduğu eserlerinde “Doğu- Batı dünyasındaki gelişmeleri ve kültürel ilişkileri karşılaştırmalı bir biçimde ele alarak, medeniyet tarihçiliği yapmıştır.”²²² Ona göre yapılan batılılaşma çalışmalarında Batı’nın ilerlemesini sağlayan vasıtaların doğru şekilde okunup algılanmasıyla sağlanabilir. Bunu yaparken de İslam medeniyetinin asırlarca batı medeniyetinden üstün yaşadığını ve Batı medeniyetinin haçlı seferleriyle İslam medeniyetinden aldıklarını işlemesi sonucunda yeni medeniyet oluşturduğunu unutmamak gerektiğini savunur. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse ilerlemeyi sağlayan bilimsel ve teknik dışında kalan kültürel yapının aynen alınmasının karşısındadır. Cevdet Paşa bu durumu şöyle dile getirmektedir:

“O zamân Avrupa’da ulûm ve fûnûn gereği gibi mûnteşir olmayıp henüz İbn Sinâ’nın ba’z-ı âsâr- ı bi’t- terceme tederrûs olunmakta idi. Millet-i İslamiyyede hemen bin târihine kadar terakkiyât-ı ilmiyenin hızı kesilmemiş idi. Edirne’de ve İstanbul’da mükemmel dârü’ş şifâlar binâ olunurken Avrupa da bir kimse tecennûn etse içine şeytan girmiş deyu ateşe yakarlardı. Andan sonra biz geri geri gittikçe Avrupa’da ulûm u ma’ârif bir sûret-i fevka’l- âdede terakkî ede ede el- hâletü hâzihî akıllarda hayret verecek dereceye gelmiştir.”²²³

Çünkü çağın gereklerinin dışında kalan Osmanlı kendi kurumlarının istenilen seviyede modernize etmemesi Avrupa’yı takip etmeyi de zorlaştırmıştır. Yeni bir medeniyet algısına giren devletin Lale devrinden beri yanlış bir politika içerisinde davranıldığını Cevdet Paşa şöyle dile getirmektedir:

“Ol asırda Devlet-i Aliyye’de bir yeni medeniyet yoluna gidilmek ve asâkir-i mualleme tertib edilmek efkârı zuhur etmiş idi. Lakin işin başından başlamayıp kuyruğundan tutulmuş ve binanın temline bakılmayıp sakfın nakşına özenilmiş yani Frengistan’da mûnteşir olan fûnûn ve sanâyiin neşr ve tervicine himmet olunmak lazım gelür iken enhâr- ı medeniyetin getirdüğü hass ve hâşâk-ı isrâf ve sefâhate adlanılmış idi. Ol vakit ise İstanbul halkı pek mûtesâllik ve mutaasıb olduğundan tabaka- ı ulyâda bulunan me’mûrinin bu reftarından nefret ederek her türlü mudesâttan ürkmeğe ve tarz-ı cedid üzere yapılan ebniyeyi bile kerih görmeye başlamışlar idi.”²²⁴

Cevdet Paşaya göre, her devlet ilk olarak basit bir yapıdan meydana gelmektedir. Zamanla gelişen ve kuvvetlenen bir yapıya sahiptir. Bu gelişim ve kuvvetlenme onun medeniyet oluşturmaya kadar devam eder. Kurulan medeniyet

²²² A.e., s. 76

²²³ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, 40- Tetimme, s. 239

²²⁴ Cevdet Paşa, **Tezâkir**, 1-12, s. 64

ilerledikçe devlet hayatındaki basitlik ve kolaylık ortadan kalkar. Aynı insanın büyüdükçe ihtiyaçlarının artması gibi bir durum meydana gelir. Bu durumda devletin ihtiyaçlarının artması beraberinde sevk ve idarede problemlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlar.²²⁵ Yani Lale Devrinde devlet için yapılan süslemenin neticesinde devletin bir sonraki dönemde ekonomik anlamda problemler yaşamasına neden olmuş ve devletin hayati kuvvetini sarsacak olayların vücut bulmasına zemin hazırlamıştır. Günden güne ilerleyen devlet artık çöküşü hissetmeye başlamış ve yapılan bu masraflar devletin güç kaybetmesine, bitmesine zemin hazırlamıştır. Her yönüyle eskiye bağlı olan Cevdet Paşa, devletin bu durumdan kurtulmasının yolunu şöyle dile getirir; “onu tazeleyebilecek ve yenileyebilecek bir kuvvet ve bir ses varsa, bu ancak kendi âleminden çıkacaktır.”²²⁶ Devlet ne zaman kendi dinamiklerine sahip çıkarsa ve onların ışığında yol ararsa o zaman ilerlemesini ve kurtuluşunu gerçekleştirecektir.

3. 2. Düşünürler

Tanzimat Döneminde yaşanan Batılılaşma algısı Cevdet Paşa’nın değimiyle devletin bir medeniyet oluşturması için gerekli olanın, Batı medeniyetini meydana getiren durumların daha iyi anlaşılması ve bunu mevcut olan yapıya uygulamak için açılan eğitim- öğretim faaliyetleridir. Bunun yanında yurt dışına gönderilen aydın kesimin yapmış oldukları tespitler bu fikir adamlarının nasıl bir terakki algılarının olduğunu bize gösterecektir.

Tarih metafiziğinin öne çıkan sorunlarından biri olan terakki son dönem Osmanlı aydınları tarafından en çok dile getirilen kavram olmuştur. Bu düşünürlere göre devletin kötü şartlardan kurtulması için yapılan kurumsal ıslahatların yanında yapılan ve yapılacak olan her şeyin terakki eksenli olması düşüncelerinin temelini oluşturmaktaydı. Conderecet ve Turgot gibi düşünürlerin terakki söylemleri ağızlardan düşmemekte hatta bu dönemin sihirli kelimesiymiş gibi kullanılmıştır. Osmanlı aydınları tarafından ele alınan terakki düşüncesi felsefi problem olmaktan

²²⁵ Kamuran Birand, *Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri*, Ankara, Son Havadis Matbaası, 1995, s. 23

²²⁶ Birand, *a.g.e.*, s. 25

çok sadece Batı medeniyetinin ürünlerini almak ve uygulamak anlamında kullanılmıştır.²²⁷

Bu dönemde fikir hareketleri açısından en etkili grup olarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti karşımıza çıkmaktadır. Cemiyetin fikir adamları tarafından Batı'dan getirilen düşüncelerin devletin kurtulması için sürekli olarak gündem de kalmıştır. Cemiyetin faaliyetlerine değinmeden önce dönemin fikir adamlarında Münif Paşa ve Ali Suavi'nin terakki ile ilgili yorumlarına kısaca bir bakalım.

3.2.1. Münif Paşa

Münif Paşa, Tanzimat döneminin yetiştirmiş olduğu aydın kesim içerisinde aydınlanma ve terakki fikrinin önde gelen ismidir. Paşa, ahlâk, edebiyat, felsefe, hukuk, iktisat, tarih, terbiye gibi çeşitli ilim dallarında çalışmalarda bulunmuş ve bu alanlar ile ilgili eserler yazmıştır. Bu eserlerin bazıları basılabilmektedir. Eserlerinde ihtiva ettiği yeni fikirler bakımından dönemin aydınlarını etkilemiştir. O, bilginin halka ulaşması amacıyla Maarif Nazırlığı sırasında eğitimin yaygınlaşmasına yönelik faaliyetlerde bulunmuştur. Münif Paşa'ya göre insan yetiştirmenin ötesinde aydınlanmanın yaşanabilmesi için, cemiyetin ıslahı ve terakkisi için eğitim olamazsa olmazdır.²²⁸ Çünkü Batılılaşmanın köklü bir şekilde sağlanmasının yolunu eğitimde görmüştür. Tercüme Odası'nda almış olduğu yabancı dil eğitimi(Almanca, İngilizce ve Fransızca öğrenmiş) sayesinde Avrupa tabiat ilimleri ile Fransız materyalist felsefesi ile meşgul olmuştur. Ayrıca paşa, Tanzimat'ın ilim kapısı olarak değerlendirilen Cevdet Paşa'nın karşısında ve dönemin fen yanını temsil eden kişidir. Bundan dolayı Berkes bu konuda onu Tanzimat'ın fen kapısı²²⁹ olarak değerlendirirken, Ülken ise, onu evrimci ve Terakkici olarak değerlendirmektedir.²³⁰

²²⁷ Ayhan Bıçak, **Türk Düşüncesi II- Kaygılar**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010, s. 400

²²⁸ M. Kayahan Özgül, **Münif Paşa**, Ankara, Elips Yayınları, 2005, s. 195

²²⁹ Berkes, **a.g.e.**, s. 236

²³⁰ Ülken, **a.g.e.**, s. 68

Münif Paşa'nın çocukluk dönemi, yaşadıkları fikir yapısının şekillenmesinde etkili olmuştur. Çocukluk döneminde yaşanan Mısır meselesi ve Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da yapmış olduğu yeniliklerin etkisi ile medeniyet ve terakki fikirlerini meydana getirmiştir.²³¹ II. Abdülhamid zamanında yaşanmış olan fikri ve siyasi hayat ile ilgili problemler onun fikir dünyasının oluşmasında etkin rol oynamıştır. Bu dönemdeki hâkim düşünce ise “Aydınlanmanın hâkim fikirlerine dayanarak Batı Medeniyetinin yenilikleri, Osmanlı-Türk dünyasınca bilinmeyen bütün yeni bilgi dalları hakkında haber vermektir.”²³²

Münif Paşa'ya göre insanlık tabiatı gereği zaten ilerlemeye mahkûmdur. Çünkü insanlığın ilerlemesinin üç aşamadan geçtiğini savunur. Bu aşamalar, vahşet, bedeviyet ve medeniyettir.²³³ Medeniyet insanların ulaşmaya çalıştıkları veya ulaştıkları en üst nimettir. Bu üst merhaleye de eğitim ile ulaşılır. Ona göre medeniyetin inşası eğitim yani bilginin kendisidir. Çünkü eğitim, insanın cahilliğinin farkına varmasını sağlar. “İnsan ilim tahsil ettikçe eksik yönlerini ve cahilliğini daha iyi anlayacaktır.”²³⁴ Bunun farkına varan Avrupa eğitime vermiş olduğu önem sayesinde bugünkü konumuna gelmiştir. Münif Paşa devletin böyle bir ilerleme sağlamasının yolunu aynı yönde görür. Osmanlı'nın eğitimle yeni nesilleri geleceğe yönelik olarak yetiştirmeye çalışması aslında ilerlemeyi sağlamaya çalışmaktır. Eğer herkes kendi dönemindekilerden fazlasını ve ileriye dönük olarak devrin icaplarına uygun bilgi ve becerileri kazanırsa o zaman ilerlemeden söz edilebilir. Aksi takdir de ilerlemeden bahsedemeyiz. Kendisi bu konu ile ilgili şöyle der;

“... çocuklar pederleri zamanının gayri bir zamanda ta'ayyüş eylemek için halk olunmuş olduğu cihetle pederler onların terbiye ve ta'limini vaktiyle kendilerinin istihsal ettikleri dereceye hasr-u kasr etmeyip belki bulunacakları zamana muvâfık ve mülâyim olan mevaddı talim eylemeleri iktiza eder. Filhakika şu kaideye riayet olunmayacak olsa, hiçbir şeyde eser-i terakki zuhura gelmeyip...”²³⁵

²³¹ Ülken, **a.g.e.**, s. 68

²³² **A.e.**

²³³ Remzi Demir, **Philosophia Ottomanica**, C. III, Ankara, Lotus Yayınları, 2007, s. 38

²³⁴ Hikmet Yıldırım Celkan, “**I. Meşrutiyet Döneminde Modern Bir Eğitimci: Münif Paşa**” Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 7(2): 399-388 (2008), s. 400

²³⁵ Münif Paşa, **Ehemmiyett-i Terbiye-i Sıbyan**, Mecmua-ı Fünun, nr: 5, Cemaziyelâhîr 1279 (1862), s. 180

Münif Paşa, devletin ilerleme yani terakkiyi sağlamasının yolu olarak yukarıdaki satırlarda da dediği gibi şuanda yaşayan neslin gelecek olan nesle bırakacağı en iyi şeyin onları geleceğe yönlendirmesi olduğunu savunmaktadır. Bu sağlandığı vakit devlet ilerleme sağlayabilir. Çünkü insan doğası gereği zaten ilerlemeye içkindir. Eğer insan iyi bir eğitimden geçerse tabiatında mevcut olan ilerleme ortaya çıkar. Bunun yanında verilen eğitimle her meslek grubunda da ilerleme sağlanacaktır. Meslek gruplarındaki bu gelişmeler terakkinin imkânını artıracaktır. Yani, meslek gruplarındaki bu canlanma devletin ekonomik olarak canlanmasını da sağlayacaktır. Çünkü mesleklerin ilerlemesi devletin sanayisinin de gelişmesi demektir. Münif Paşa,

“mesleki ve teknik eğitimin önemi ile eğitim ekonomisinin temellerini göstermektedir. Münif Paşa sanayileşmenin önemine işaret etmekle kalmıyor, Osmanlı topraklarının geniş olması dolayısıyla tarım işlerine de önem verilmesinin gereğine dikkatimizi çekiyor. Milli menfaatlerimiz için tarımla fen ve ilim beraber yürümeli, en ufak ihmale yer verilmemelidir.”²³⁶

Bunların gelişmesinin anahtarı olan iyi bir eğitimin alınması ile sağlanır. Eğer kişi kendi mesleki eğitimini iyi almazsa orada terakkiden söz etmek zordur. Münif Paşa bunu şöyle dile getirmektedir; “Sanatlarının ıslâhına dest-res olmak şöyle dursun, bu makule terakkinin imkânı hayal-hâne-i hâtırlarına dahi gelmez. İşte bizim taraflarda hıref ve sanâyi’in ileri gitmemesine dahi sebep bu olup...”²³⁷

Münif Paşa’ya göre terakkinin sağlanması için devletin hürriyet algısında da değişikliğin olması gerekmektedir. Hürriyet ve terakki arasında sıkı bir bağın olduğunu savunan Münif Paşa, terakkinin hürriyetle vücut bulduğunu şu şekilde dile getirmektedir; “Hürriyet her türlü terakkiyâtın menba’ıdır. Hürriyet olmasa bu terakkiyât hâsıl olmaz. Hür olmayan adamın terakki imkânı yoktur.”²³⁸ Bu sözlerinden anlaşılacağı üzere insanın özgür olması yani aklını kullanabilme kabiliyetini göstermesi beraberinde ilerlemeyi de sağlayacaktır. Ona göre Avrupa’nın bu kadar çok ilerleme sağlamasının altında hürriyet yani özgür olma, özgür düşünme algısının etkisi büyüktür. Bu dönemde hürriyetin terakki üzerindeki etkisinin diğer

²³⁶ Celkan, **a.g.m.**, s. 401

²³⁷ Münif Paşa, **Mukayese-i İlm ve Cehl**, Mecmua-ı Fünun, nr:1, Muharrem 1279 (1862), s. 26

²³⁸ Münif Paşa, **Telhis-i Hikmet-i Hukuk**, İstanbul 1301(1883), s. 110

dönemlerden daha fazla hissedilmesi ile ilgili şu tespitte bulunur; “Eski zamanda hürriyetin hakikat ve mahiyetini ve terakkiyât-ı insâniyede hüsn-ü tesirâtını layikiyle bilmezler idi. O vakitler bir hürriyet-i şahsiye bir de hürriyet-i siyasiye olduğu malum idi.”²³⁹

Terakkinin yaşanabilmesi için eğitim faaliyetlerine önem veren Münif Paşa, bu amacına yönelik olarak çıkarmış olduğu ve Cem’iyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin yayın organı olan Mecmua-i Fünun’un etkisinden bahsetmek yerinde olacaktır. Mecmua-i Fünun, “din ve politika hariç olmak üzere her türlü ilim ve fenne dair eser telif ve tercümesi ile halka yönelik dersler vermek”²⁴⁰ amacıyla 1861 de yayına başlamıştır. Halka açık dersler düzenlenerek halkın ilmi olarak yetişmesi isteniyordu. Dergi de daha çok pozitif ilimler ağırlıklı olmak üzere tarih, felsefe, coğrafya, edebiyat ve hukuk ile ilgili çeşitli makalelerden meydana gelmekteydi. Pozitif bilimlere ağırlık vermesinin nedeni olarak ulum ve fününun ülke içerisinde yayılmasını sağlamaktır. Böylece Osmanlı halkı diğer bir ifade ile devlet içerisinde yaşayan herkes pozitif ilimleri öğrenecektir. Halk böylece Avrupa’daki bilimsel çalışmaların da farkına varmış olacak ve Batı’nın teknik üstünlüğünün onlara kazandırdıklarını daha iyi idrak edecektir. Halk ne kadar çok kendini bilimsel olarak geliştirirse dönemin medeniyet algısını devlet o nispette yakalayabilecektir. Zaten Mecmua-i Fünun çıkarılma gayesi de buydu. Ülken ise burada yayınlanan yazılar için şu değerlendirmede bulunur; “Batı medeniyetinin teknik alandaki üstünlüğünü- Batı’ya bakınca ilk olarak görülebilecek olan üstünlüğü- tanıtmak”²⁴¹ için dergide yayınlanan popüler yayınlardır. Bu yayınlar sayesinde halkın bilinçlenmesi isteniyordu. Bu yapılırken halk doğrudan ilmi eserlerle karşı karşıya getirilip ürkütmeyecek bir yol bulunmuştur. İlk etapta yazılanları anlatmak için seminerler düzenlenerek halkın ilmi mevzulara ısındırılması sağlanmıştır.²⁴² Vermiş oldukları

²³⁹ A.e., s. 112

²⁴⁰ Emine Gümüşsoy, “Tanzimattan sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye”, Eskişehir, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(2), t.y., s. 176

²⁴¹ Ülken, a.g.e., s. 69

²⁴² Özgül, a.g.e., s. 200

halka açık dersler sayesinde halkın bilim ve teknik alanlarında eğitilmesi amaçlanmıştır.

Münif Paşa Osmanlı'da başlayan aydınlanma devrinin bir düşünürü olarak bu dönemde felsefi bir zeminin oluşması için çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Batı'daki gibi bir aydınlanmanın yaşanması için ona benzer bir felsefi zeminin olması gerektiğini savunmaktadır. Hızlı değişimlerin yaşandığı bu devirde devletin kurtulması için gerekli olan şey tıpkı Avrupa'daki gibi bir aydınlanma ihtiyacıdır. Bu aydınlanmanın olabilmesi için Münif Paşa, bir yandan Antik Yunan felsefesini, diğer taraftan da Fransız aydınlanmacıların görüşlerini kaleme alarak Osmanlı okuyucusunda Batılı bir felsefe şuurunu oluşturmaya çalışmıştır.²⁴³ Yayınlamış olduğu Muhâverât- ı Hikemiyye adlı derlemesinde on tane felsefe diyalogunun tercümesine yer vermiştir. Bu tercümelerin sekiz tanesi Voltaire'ye diğerleri ise Fénelon'a aittir. Eserin giriş kısmında Platon'dan beri kullanılan edebi bir usule de yer vermiş ve buna diyalog demiştir. Bu diyaloglarında daha çok Fransız filozofların diyaloglarına yer vermesi onun devlet içerisinde bir aydınlanmanın yaşanmasını isteme arzusunu gösterir.²⁴⁴

Münif Paşa Tanzimat sonrası dönemde Türk aydınları arasında, eğitime vermiş olduğu değer açısından özel bir yere sahiptir. Çıkarmış olduğu Mecmua-i Fünun da yayınlanan yazılar sayesinde halkın eğitiminde önemli adımlar atmıştır. Bu faaliyetleri sayesinde Batı'nın ilim, teknoloji ve medeniyet olarak ulaştığı seviyeyi, halka yapılan tercümeler sayesinde ulaştırmış ve halkın bu konudaki ilerlemelerin farkında olmasını sağlamıştır.²⁴⁵ Böylece toplumdaki cahilliğin ortadan kalkması sağlanacaktır. Cahilliğin ortadan kalkması ilerlemenin sağlanması için tek başına yeterli olmamaktadır. Bunun için devletin "hürriyet-i akliye ve hürriyet-i ilmiye"²⁴⁶ nin yolunu da açması gerekmektedir. Ancak bu şekilde aydınlanma yani terakki sağlanabilirdi.

²⁴³ A.e., s. 183- 184

²⁴⁴ Demir, a.g.e., s. 35

²⁴⁵ Özgül, a.g.e., s. 117

²⁴⁶ Demir, a.g.e., s. 45

Eğitimin aydınlanma yani terakki için olmazsa olmaz olarak gören Münif Paşa bu fikirleri ile yalnız değildir. Onun gibi düşünen Ali Suavi de eğitimin devletin veya toplumların ilerlemesi için elzem olduğunu savunmaktadır. Ali Suavi'nin bu konudaki görüşlerine geçmeden önce onun fikir yapısında etkin rol oynayan ve mensubu olduğu Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne değinmek gerekecektir.

3.2.2. Yeni Osmanlılarda İlerleme Anlayışı

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunmuş olduğu bu karmaşık dönemde devletin çöküşünü ortadan kaldırmak için yapılan reformların yanlışlığını dile getiren bir topluluk olarak ortaya çıkmıştır. Kesin olarak hangi tarihte kurulduğu bilinmemektedir. Ebuzziya Tevfik'e göre cemiyet, 1865 yılının Haziran ayında Belgrad Ormanı'nda yapılan gizli bir toplantı neticesinde, Mehmed Reşad, Nuri, Mustafa Refik ve Namık Kemal Beyler tarafından kurulmuştur.²⁴⁷ Bu kuruluş öncesi yapılan tartışmalar ve görüş alışverişleri kuruluşlarının ana çizgisini belirler. Ebuzziya Tevfik'e göre ana çizgi şöyledir; “mutlak padişahlık idaresinin ortadan kaldırılması, bunun yerine meşrutiyet idaresini koymak için gerekli tedbirler. Bu tedbirleri gerçekleştirmek için de gizli bir örgüt kurulması”²⁴⁸ gerekir.

Ahmet Cevdet Eren, Yeni Osmanlı Cemiyeti'ni Tanzimat ve sonrasında Avrupa'da gelişmekte olan milliyetçilik hareketlerinin neticesinde devletin vahdetine menfi tesirde bulunan bir hareket olarak kurulmuş gizli bir grup olarak değerlendirir.²⁴⁹ Tanpınar ise, 1856'dan sonra fikir hayatını ve siyasi hayatı altüst eden ve Tanzimat'ın prensiplerinin halka doğru bir şekilde aktarılmasını sağlayan, devlet eliyle yapılmış olan ıslahat hareketine karşı içtimai bir hareket²⁵⁰ olarak değerlendirir. Bu hareket Tanzimat'ın oluşturmuş olduğu yapıya ilk siyasi tepki olup çağdaşlaşmanın getirdiği reformların halk üzerinde oluşturduğu baskının neticesinde meydana gelmiş bir cemiyettir. Bu cemiyet, Türk aydın sınıfı içerisinde

²⁴⁷ Çelik, a.g.e., s. 25- Tanpınar, a.g.e., s. 223

²⁴⁸ Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlı Tarihi**, Çev. Şemsaddin Kutlu, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1973, s. 77

²⁴⁹ Ahmet Cevdet Eren, **Tanzimat Fermanı Dönemi**, İstanbul, Derin Yayınları, 2007, s. 137

²⁵⁰ Tanpınar, a.g.e., s. 219

organize bir grup şeklinde ortaya çıkmış ve siyasi bir söyleme sahip olarak mevcut olan yönetimi açıkça ve sert bir dille ilk kez eleştirmiştir. Cemiyetin oluşturmuş olduğu fikri yapı günümüze kadar sürmüş ve halkın entelektüel gelişimini yani aydınlanmasını sağlayıcı bir etkiye de sahiptir.²⁵¹

Cemiyet üyelerinin yazdıkları yazılarda mevcut olan yönetimi eleştirmeleri ve bu cemiyetin gizli bir oluşum olduğunun duyulması neticesinde Ali Paşa tarafından herkes sürgüne yollanır. Haklarında sürgün kararı çıkan Yeni Osmanlılar Ali Paşa hükümetine karşı olan Mustafa Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Paris'e kaçarlar. Yeni Osmanlıların Paris'e gelmesi Fransız basınında da yer almış ve dönemin önemli gazetelerinden biri olan La Libertee, Yeni Osmanlılardan, "Türkiye'nin kurtarıcıları ve İlerleyiş Ordusu'nun öncüleri"²⁵² olarak bahseder. Onlarla ilgili yazısının sonun da şöyle der;

"Fransız ulusu, ilerleme fikrinin bayraktarlığını yapmakta olan ve ülkelerinin en seçkin kalemlerinden meydana gelmiş bulunan bu genç yurtseverlere, en candan sevgi ve saygı duyguları ile konukseverlik kucaklarını açarken, özgürlük yolunda kendilerine önderlik yapmayı şerefli bir görev saymaktadır."²⁵³

Tanzimat ve sonrasında ortaya çıkan içtimai fikir hareketi olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin yerli olan bilim ve irfana ilgileri olsa da garp fikirlerine ilgileri daha fazlaydı. Hemen hepsi XVIII. yüzyıl Fransız düşünürlerin etkisinde kalarak sanki yeni bir dünya keşfetmişler gibi onların eserlerini okumuşlardı. Çıkardıkları gazetelerde neşrettikleri yazılarda bunlara yer vermişler ve o devirde Avrupa'da revaçta olan ihtilal cemiyetlerini örnek almışlardır. Temel gayeleri de mevcut rejimin değişmesidir. Bu gayeye sahip olması dönemin mevcut yönetimine karşı olan Mustafa Fazıl Paşa'nın kendi ikbal ve ihtirasları için cemiyeti kullanmasına kadar gider. Hatta Ali Paşa'nın Hıdiv İsmail Paşa'ya karşı takip ettiği siyasetin kendisi için bir fırsat olarak değerlendiren Mustafa Fazıl Paşa, Ali Paşa'yı desteklemeleri için Avrupa'da bulunan Yeni Osmanlılara emir verir ve kendi ikbal sevdası için onları araç olarak kullanır.²⁵⁴ Fazıl Paşa'nın böyle bir şey istemesi cemiyet içerisinde

²⁵¹ Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, s. 10-11

²⁵² Tefik, **a.g.e.**, s. 124

²⁵³ **A.e.**,

²⁵⁴ Tanpınar, **a.g.e.**, s. 224

ayrılıkların başlamasına neden olmuştur. Ziya Paşa, bu emri yerine getirmek tam tersi şekilde davranarak Hıdiv İsmail Paşa'yı desteklemiştir. Namık Kemal ile birlikte çıkardıkları Hürriyet gazetesinin 63. Sayısından sonra Hıdiv İsmail Paşa'yı destekleyen yazılar yazması üzerine Kemal'in gazeteden ayrılmasına neden olmuştur.²⁵⁵ Gazeteden ayrılan Kemal İstanbul'a tekrar dönme planları ve yolları araştırmaktadır. Yeni Osmanlılar Cemiyeti ilk olarak Ali Suavi'nin Muhibir'in kapatılmasından sonra gruptan ayrılması ile başlayan dökülmeler Kemal'in ayrılmasıyla birlikte iyice parçalanmaya dönüşmüştür. Cemiyetin tek gayesi olan yönetimin değişmesi fikri ve siyaseti kendilerinden sonra gelecek olan Jön Türkler' in hareket noktası olacaktır.

Bu dönemde siyasi yazıların çokluğu onların mevcut olan yönetime yani Ali ve Fuad Paşalar hükümetine karşı bir başkaldırı içinde bulunduklarını göstermektedir. Onların siyasi bir hareket olarak değerlendirilmelerinin nedeni grup içerisinde saray eşrafından da kişilerin olmasının yanında mevcut yönetiminin yanlışlıklarını sürekli olarak irdelemeleridir. Lakin siyasi söyleme sahip olan bu cemiyet, sadece siyasi konularla ilgilenmemiştir. Temel gayeleri devletin içinde bulunduğu çöküşten kurtarmaktır. Bunu yaparken devletin gerilemesinin nedenleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Gerilemenin yaşanmasını sağlayan olguların halk tarafından bilinmesi sağlanmış ve bu olguların ortadan kalkması ile Batı'nın sahip olduğu terakkiye ulaşılacağı yargısı ağırlık kazanmıştır. Bunun gerçekleşebilmesi için de halkın eğitilmiş olması şarttı. Devletin, mevcut yönetimin ortaya koyduğu reformların yarattığı problemleri çözmekten ziyade günü kurtarma amacıyla olmasından dolayı halkı eğitecek bireylerin yetişmesini sağlayacak bir ortamın oluşması engellenmektedir.

²⁵⁵ Ziya Paşa ile Namık Kemal'in birlikte kurdukları Hürriyet gazetesinin 63. sayısına kadar tam bir işbirliği ile çalışan bu iki dost Fazıl Paşa'nın ikbal ve ihtirasları için cemiyeti kullanmaya çalışmasından sonra ayrılmışlardır. Fazıl Paşa'nın Ali Paşa ile Hıdiv İsmail Paşa için anlaşması ve buna mukabil Ziya Paşa'nın ise Hıdiv İsmail Paşa ile anlaşması sonucunda Ali Paşa aleyhinde mücadeleye devam etmeye karar vermesi üzerine Namık Kemal ayrılmaya karar verir. Ayrıntılı bilgi için bkz, Tanpınar, **a.g.e.**, s. 230

3.2.2.1. Ali Suavi

Ali Suavi 1839'da İstanbul'un Cerrahpaşa semtinde dünyaya geldi. Köken itibarıyla Kastamonuludur.²⁵⁶ Babası kâğıtçı Hüseyin Efendidir. İlköğretimini Sıbyan mektebinde tamamlar. Daha sonra Davutpaşa İskelesi Rüştîyesi'nde öğrenim hayatına devam eder. Buradan mezun olduktan sonra açılan bir sınavda başarılı olur ve Bursa Rüştîyesi'nde öğretmenliğe başlar. 1860- 65 yılları arasında Bulgaristan'da bulunur. Burada kaldığı beş yıl içerisinde daha çok halkın problemleriyle ilgilenir. 1867'de İstanbul'a tekrar döner ve Şehzade Camiinde vaizlik yapar. Yazmış olduğu yazılar sebebiyle Kastamonu'ya sürgün kararı çıkar. Bunun üzerine Ali Suavi o yıl Paris'e kaçar ve oradan Londra'ya geçerek Ulum gazetesini yayınlamaya başlar.²⁵⁷

Ali Suavi'nin ülkeyi terk etmesine neden olan fikir dünyasını anlamak için öncelikle yaşadığı dönemin idrak edilmesi gerekmektedir. Çünkü Ali Suavi devletin gerilemesini her zerresinde hissetmeye başladığı bir dönemde doğmuş ve büyümüştür. Bu dönemde devletin kurtulması için denenen onca yolun başarısızlıklarını yaşamış ve bu gerileyişin durdurulamaması onun en önde gelen sorunu olmuştur. Bu konuyla ilgili durumu Nazile Abbaslı şöyle özetler;

“Avrupa'nın gelişmesi, Rönesans ve reform hareketleri, Fransız Devrimi ile ortaya çıkan millî egemenlik, milliyetçilik düşüncesi, liberalizm, Çarlık Rusya'nın emperyalizmi, sıcak denizlere inme politikası, Bizans'ın yeniden canlandırılması hayalleri, İçte; devlet idaresinde meydana gelen hata ve çarpıklıklar, din ve ilim adamlarının teokratik devletteki hâkimiyetleri, pozitif ilimlerle felsefeye yer verilmeyen dini ağırlıklı öğretim programları, bu kabına sığmayan adamı”²⁵⁸

ortaya çıkarmıştır.

Suavi'nin kabına sığmayan bir adam olması ülkenin içine düştüğü durumu büyük bir duyarlılıkla takip etmesinin neticesidir. Henüz 25 yaşında Rumeli'ndeyken uğraştığı memleket meseleleri neticesinde padişaha bizzat “eğer ihlasat-ı icra

²⁵⁶ **Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi** cilt 1, Ankara, AYK Atatürk Kültür Merkezi, 2002, s. 337

²⁵⁷ Niyazi Hüseyin Bahtiyar, “**Balkanlarda Türk Ünlüleri**”, İstanbul, Ansiklopedik Bilgiler Kitap 1, 1999, s. 65

²⁵⁸ Nazile Abbaslı, **Ali Suavi'nin Düşünce Yapısı**, İstanbul, Bile Karınca Yayınları, 2002, s. 47

etmezseniz tebdil-i efsun-ı idare ile devleti kurtaramazsınız”²⁵⁹ telkininde bulunur. Bu medeni cesaretinden dolayı M. Fazıl Paşa’nın takdirini kazanır.

Suavi, İstanbul’da görev yaptığı zaman genellikle Şehzade Camii’nde vaaz verirdi. Onun şahsi hayranı olan Abdurrahman Adil’e göre, Suavi’nin akıl ve zekâ açısından tabir yerinde olursa eğer cinnet derecesindedir.²⁶⁰ Bu durum sadece Adil için geçerli değildir. Dönemin aydınlarından Namık Kemal’i de vermiş olduğu vaazlarla kendine hayran bırakmış ve Kemal onun için, “... Neredeyse onda bir deha vehmetmiştir”²⁶¹ der.

Suavi’nin gazetecilik tecrübesine baktığımızda, ilk olarak gazeteciliğe 1867 yılının ocak ayında Muhbir’le başlamıştır. Yazmış olduğu yazılarla meşrutiyet hareketine hız kazandırmıştır. Gazetenin bütün yazı işlerinin üstlenmiş ve oldukça basit bir dil kullanarak halkın kanının kaynamasını sağlayacak fıkralar, hikâyeler ve makaleler yazmıştır.²⁶² Bunun yanı sıra genellikle devletin eğitim sistemi üzerine yani maarif konularıyla alakalı yazılara daha fazla yer vermiştir. Eğitimin yetersizliği, müfredat yanlışlığı, eski eğitim faaliyetlerindeki problemlerin çözümü yerine aynı şekilde devam etmesinin sıkıntıları ve dilin sadeliği ile devletin ilerlemesi için gerekli olan ilim ve fikir özgürlüğü ile ilgili konuları makalelerde işlemiştir.²⁶³ Eğitimin iyiye gitmemesi yani medrese tedrisatının yeni dönem içerisindeki ihtiyaçlara cevap verememesinden duymuş olduğu rahatsızlıktan yazmış olduğu makalelerine konu etmiştir. Bundan muradı devlet içerisinde yayınlanan gazetelerin köhne inşasından kurtulmasını sağlamak ve dilin sadeliği sayesinde herkesi bilinçlendirmektir. Dolayısıyla yazılan makalelerin hepsi Tefvik’in değimiyle, “en uzun makaleden en küçük makaleye kadar bütün yazılar Ali Suavi’nin kaleminden çıkmaktaydı.”²⁶⁴ Muhbir’de ayrıca neşrettiği yazılarında İslam hukukunun değişen şartlara ve buna bağlı olarak ortaya çıkan problemlere çözümler üretmesi açısından

²⁵⁹ İsmail Doğan, **Tanzimat’ın İki Ucu Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo- Pedagojik Bir Karşılaştırma)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1991, s. 190

²⁶⁰ Hüseyin Çelik, **Ali Suavi ve Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 65- 67

²⁶¹ Çelik, **a.g.e.**, s. 65-67

²⁶² Tefvik, **a.g.e.**, s.45

²⁶³ Çelik, **a.g.e.**, s. 69- 74,

²⁶⁴ Tefvik, **a.g.e.**, s. 56

hiçbir sıkıntısının olmadığını hatta sahip olduğu sistemle dinin terakkiye engel bir durum teşkil etmekten uzak olduğunu Avrupalılara anlatmaya çalışmıştır.

Ali Suavi, hakkındaki sürgün haberleri üzerine Paris'te bulunan Mustafa Fazıl Paşa'nın davetiyle Paris'e gider. Paris yolculuğuna Namık Kemal ve Ziya Paşa ile beraber çıkar. Paris'te Mustafa Fazıl Paşa ve arkadaşlarıyla yapılan toplantı neticesinde Muhbir gazetesinin tekrardan yayınlanmasına karar verilir. Paris'te bulunduğu dönem içerisinde Osmanlı'nın diplomatik faaliyetleri neticesinde Paris'ten çıkmaya zorlanan Ali Suavi, Ziya Paşa, Namık Kemal ve Agâh Efendi ile birlikte Temmuz 1867'de Londra'ya geçerler. Onların Paris'ten çıkarılmasının altında yatan neden Osmanlı Padişahı Sultan Abdülaziz'in Paris ziyaretidir.²⁶⁵ Ebuzziya ise, Yeni Osmanlıların Paris'ten çıkarılmasının nedeni olarak Paris Elçiliği'nde bulunan Cemil Paşa'nın Ali Paşa hükümetine yaranmak ve gelen maddi desteğin artmasını sağlamak için cemiyetin Osmanlı padişahına kötülükte bulunacağına dair kaygısını Fransız hükümetine aşılması yatmaktadır.²⁶⁶

Londra'ya geçen Suavi ve arkadaşları burada Muhbir'i yeniden yayınlar ve gazetenin üstüne "Muhbir, doğru söylemek yasak olmayan bir memleket bulur, yine çıkar"²⁶⁷ cümlesini koyarak bastırır. Ali Suavi, Londra'da kaldığı süre zarfında ilk olarak çıkarmış olduğu Muhbir gazetesinin kapanması sonrasında 1869 yılının Temmuz ayında Ulûm gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Çelik'e göre, Ulûm gazetesinin ilk iki sayısında tarih belirtilmemiş ve üçüncü sayısından itibaren tarih atılmaya başlanmıştır. Üçüncü sayısının tarihi 7 Cemaziyyü'l-evvel 1286 (14 Ağustos 1869) tarihlidir. Bu gazete ya da dergi on beş günde bir çıkarılır ve el büyüklüğünde bir kitapçık şeklinde basılır. İçerisindeki bütün yazıları kendi eliyle Suavi yazmaktadır. Bu gazete ya da derginin en büyük özelliği olarak da içerik, üslup ve şekil bakımından bu dönemde çıkarılanlara göre kendine has bir yapıya sahip olmasıdır.²⁶⁸

²⁶⁵ Çelik, **a.g.e.**, s. 91- 94

²⁶⁶ Tevfik, **a.g.e.**, s. 128

²⁶⁷ Tanpınar, **a.g.e.**, s. 234

²⁶⁸ Çelik, **a.g.e.**, s. 200- 201

Ulûm gazetesi yayın politikası açısından kendine has bir özellik taşımaktadır. Bu özelliklere maddeler halinde bir bakalım:

- “ - Ulûm ve ma’arîften bahsedilecektir.
- Özellikle kelâm ve batıl olan felsefenin reddi konularında karanlık kalmış meseleler aydınlatılacaktır.
- Her ilimden söz edildikçe o ilimle ilgili İslâm dünyasından o güne kadar yazıldığı ve bu eserlerin nerelerde bulunduğu bildirilecektir.
- Yüksek tabakaya, ilmî inceliklerden söz edilirken kültür seviyesi aşağıda olanlara da temel bilgiler verilecektir.
- Bid’ât ve hurâfeler şer’î delillerle çürütülecektir.
- Avrupa’da mevcut olan ilimler tanıtılacak ve bunların her birisi ile ilgili her sayıya aydınlatıcı bilgiler konacaktır.”²⁶⁹

Ulûm gazetesinde özellikle üzerinde durduğu konular itibariyle önceki yazdıklarından farklı olarak muhalif söylemleri bir yere bırakmış daha çok toplumun kanayan yarası olarak ifade etmeye çalıştığı ilim meselelerine ağırlık vermiştir. Çünkü devletin parçalanmadan kurtulması için gerekli olanın cahil bir toplumun ortadan kaldırılmasıdır. İnsanlar bir şeylerin farkına vararak mevcut durumun değişmesi için gerekli olanı yapmaya hazır hale geleceklerdir. Böylece devletin eliyle olmaktan çok halkın eliyle bir şeylerin değişimi sağlanmış olacaktır. Bu durum yapılacak olan reformların veya ilerleme hamlelerinin daha sağlam bir şekilde ve katlanarak ilerlemesi başarılabılır. Münif Paşa’nın da üzerinde durmuş olduğu eğitilmiş bireylerin devletin modernleşmesi için olmazsa olmazı fikri Ali Suavi’de de baskın bir şekilde ortaya çıkmıştır. Fikir dünyasının oluşmasında yurtdışına gidişi ve Yeni Osmanlılarla tanışmasının etkisi büyüktür. Çünkü devlet yeniden eski gücüne kavuşmak için kurmaya çalıştığı yeni yapı yani bir bina yapmaktan ziyade eskisini sadece süsleyerek yeni bir şeylerin yapıldığına inanılmasındaki yanlışlığı kendisi gibi dile getiren bu cemiyete katılmasını hızlandırmıştır.²⁷⁰

Ali Suavi, devletin kurumlarındaki mevcut bozuklukları düzeltmekten ziyade onların isimlerinde değişiklikler yaparak problemlerin çözülmesini beklemenin yanlışlığını neşrettiği yazılarında sıklıkla dile getirmiştir. Problemlerin bu şekilde çözüm bulması çok zordur. Çünkü sıkıntıyı temelden halletmek gerekmektedir. Yani devlet kangren olan organını kesip atmak yerine o organın bağlı olduğu vücudu

²⁶⁹ A.e., s. 202- 203

²⁷⁰ Abbaslı, a.g.e., s. 50

beslemeye devam etmesi neticesinde hastalık bütün vücuda yayılarak hastalığın çözümünü imkânsız hale gelmiştir. Bu durumda devletin ilerleme sağlaması için yapılan hamlelerin yanlışlığını ortaya koymaktadır. Bu yanlışlığı dile getiren Suavi bir yandan devletin içinde bulunduğu durumdan kurtulması için Batılılaşmayı savunurken aynı zamanda devletin kendi dinamiklerinden de ayrılmaması gerektiğini savunmaktadır. Onun entelektüel yaşamı, paradokslar ve değişken düşüncelerle dolu olduğu için bir sentez kurmak güçtür. İslam’a bağlılığının yanında ayrıca devletin kurtulması için modernleşmenin de haklılığı arasında gidip gelen bir fikriyata sahiptir. Aynı zamanda cesur bir ilerlemeci olmasına karşın güçlü bir şekilde devletin kendi iç dinamiklerinin gerekliliğini de savunmaktadır. Birçok çağdaşı gibi Aydınlanmanın kritik kavramlarının etkisi altında kalmıştır.²⁷¹ Bu kavramlardan halk egemenliği, özgürlük ve eşitlik kavramlarını savunurken aynı zamanda İslam’ın mevcut yapısının ilerlemeye engel teşkil etmediğini de savunmaktadır. Ona göre devletin yapmış olduğu bütün modernleşme hamlelerinde İslam itikadının ışığında yol alarak yapılması ile gerçekleşecektir. Bir yandan da devletin kurtulması için anayasal bir hükümet anlayışını da benimsemektedir.²⁷²

3.2.2.2. Namık Kemal

Yeni Osmanlılar cemiyetinin önde gelen düşünürlerinden olan Namık Kemal 1840 yılında Tekirdağ’da doğdu. Babası müneccim başı Asım Efendi’dir. Babasının ölümünden sonra annesi tarafından büyütülen Namık Kemal dalgalı bir eğitim hayatı yaşamıştır. İlk üç ay Beyazıt Rüştîyesi’nde daha sonraki sekiz ay Valide Rüştîyesi’nde okumuştur. Dedesinin tayinlerinden dolayı dalgalı eğitim hayatına Kars’ta devam etmiştir.²⁷³

Namık Kemal de tıpkı diğer cemiyet üyeleri gibi imparatorluğun çökmesine neden olan sosyal derdin geçiştirilmesi çarelerini aramaktaydı. Hatta hak ve adaletle dayanan devletin nasıl kurtulması gerektiği üzerinde durmuştur. Bu durumdan

²⁷¹ *The Encyclopaedia of İslam* (New Edition), Vol. IX, (Fasc. 159- 160), Leiden, 1997, s. 737

²⁷² A.e.

²⁷³ Tanpınar, a.g.e. s. 340-341

hareketle insanın nasıl bir varlık olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Bu konuda Fransız düşünürlerin etkisinde kalan Namık Kemal²⁷⁴ her insan her şeyden önce hür bir varlık olarak dünyaya gelir. Eğer insanın hak ve hürriyeti tam olarak sağlanırsa, devletin çöküşü durdurulmuş olup kurtulması sağlanır. Bunu temin edecek tek yolun da terakki olduğuna inanır. Ona göre terakkinin sağlanması özgür düşünce ortamından geçmektedir.

Kemal'in üzerinde hassasiyetle durmuş olduğu hürriyet meselesini çıkarmış olduğu gazete ve dergilerle açıkça ifade etmiştir. Bu yazılarında İslam dünyasındaki itaat ve teslimiyetten uzaklaşmıştır. Hürriyetin birinci ve ikinci sayılarında şöyle yazar;

“Osmanlılar bu güne gelinceye kadar, Padişah'ın esiri idi. Zatı Şahane kemali merhametinden hürriyetlerini tasdik etti denilmek istenildiği halde işte biz onu hiç kabul edemeyiz. Zira, itikadımızca hukuku ahali adli ilâhî gibi ezeldir. Ümmeti Osmaniye hürriyeti ister, fakat o cevherin bir atayı ilâhî olduğunu unutur da şunun bunun inayetinden isterse hem Şanına muhil, hem menfaatine muzır olur. Ben hür doğmuş iken niçin utekadan olduğumu tasdik edeyim. Niçin, beni esir eden hareketlerin meşruiyetini kabul ile adavetine zımnen cevaz göstereyim”²⁷⁵

ifadelerinde bulunur. Düşüncelerinde hürriyet kavramına çokça yer vermesinden dolayı vatan şairi- hürriyet şairi olarak da tanınır.

Namık Kemal için terakkinin sağlanması neticesinde devlet kurtulur. Bunun için hür ve özgür düşüncenin olması gerekir. Medeniyet ancak hür düşünen insanlarla kurulur. İnsanın hakkı ve maksadı yalnız yaşamak değil hürriyetle yaşamaktır. “Bu kadar milel-i mütemeddineye karşı kabil midir ki akvam-ı gayr-i mütemeddine hürriyetlerine muhafaza edebilsinler.”²⁷⁶ Görüldüğü üzere medeniyet aslında devletin çöküşten kurtarmak için olmazsa olmazdır. Çünkü medeniyet özgür düşünmenin bir getirisi olduğunda terakkinin yaşanması için uygun zamanında sağlanması demektir. Bundan ötürü devletin medeniyet için attığı her adım aynı

²⁷⁴ Bu dönem düşünürleri gibi Namık Kemal de Fransız düşünürlerin etkisinde kalmıştır.”... sâir bazı kitaplarla beraber meşhur Voltaire'in felsefiyatını okudum. Bu zat akaid-i mevcude'nin tahrifine vakf-ı nef etmiş...” ayıntılı bilgi için bkz. Tanpınar, **a.g.e.** s. 343

²⁷⁵ Birand, **a.g.m.** s. 27-28

²⁷⁶ Namık Kemal, “**Medeniyet**”, İbret, nr:84, Mustafa Nihat Özön, Namık kemal ve İbret Gazetesi, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997, s.212

zamanda terakki için atılmış adımlardır. Eğer medeniyet için adımlar atılamazsa devletin yıkılması kaçınılmazdır.

Namık Kemal, tıpkı aydınlanma düşünürleri gibi insanların elinde olmayan hür bir birey olarak dünyaya gelme fiili onların istemesiyle de ortadan kalkmaz. Çünkü özgür olarak dünyaya gelmek Allah'ın bir lütfudur. Aydınlanma düşünürlerin aksine Kemal akıl yerine Allah'ı koyar. Allah'ın vermiş olduğu hürriyet başkasının sınırlarını ihlal etmemektir. Bu anlayış çerçevesinde devletler meydana gelmiştir. Yani hür olarak doğan insan, istediği ve erişebildiği her şeye sınırsız bir şekilde sahip olabilir. Lakin bu durum diğer bireylerin haklarının gasp edilmemesi ile olabilir. Bundan dolayı insanların birbirlerinin haklarına zarar vermemek ve bu hakların korunmasını sağlanması için devlet olgusunu meydana getirmiştir.²⁷⁷ İnsanın oluşturmuş olduğu bu devlet fitrat gereği ilerlemeye yatkın olan insanın çabaları neticesinde medeniyet halini alacaktır. Devlet içerisindeki her birey yalnız kendi ilerlemesinden ziyade toplu bir şekilde ilerlemeyi sağlayarak medeniyet sahasına geçişi sağlar. Çünkü insan, sadece derdi maişetini sağlamak için bu dünyaya gelmemiştir. Onun amacı medeniyeti sağlamaktır. Medeniyeti sağlarken de topyekûn insanlığın terakkisine katkıda bulunmak olmalıdır.

Namık Kemal, medeniyetin gerekliliği üzerinde dururken onu olumlu ve olumsuz yönleriyle ele alır. Olumlu yönlerinin çokluğuna rağmen olumsuz yönleri de bulunmaktadır. Yalnız bu olumsuzluklar medeniyetin kendisinden kaynaklanmamaktadır. Uygulanmadaki yanlışlıklardan kaynaklanmaktadır. Ona göre “medeniyetin her sıkıntısı bir rahat tevliid eder, vahşetin her rahatı bin eziyeti mucip olur.”²⁷⁸ Yani medeniyet içindeki olumsuz taraflarına rağmen vahşetin ortaya koymuş olduğu durumun tercih edilmesi daha doğrudur. Medeniyetin gerekliliği konusunda ısrar eden Kemal, Batı Medeniyeti'nin her yönüyle taklit edilmesi konusunda ise bu medeniyet içindeki haksızlıkların ve olumsuzlukların alınmaması gerektiğini yazmayı da ihmal etmez. Ona göre,

“iktisab-ı medeniyete çalışan ahvâm için tamamı tamamına Avrupa'yı taklit etmek neden lazım gelsin? ... Sa'y-i beşerin muavenetlerinden nerde olsa istifade olunur. Şimdi biz tervic-i

²⁷⁷ Birand, **a.g.m.** s. 28

²⁷⁸ Namık Kemal, “**Hürriyet**”, İbret, nr:84, a.g.e., s. 212

medeniyeti arzu edersek bu kabilden olan hakayık-ı nafiayı nerde bulursak ıktibas ederiz. Temeddün için Çinlilerden sülük kebabı ekletmeyi almaya muhtaç olmadığımız gibi Avrupalıların dansına, usul-i munakehatını taklit etmeye de mecbur değiliz...”²⁷⁹

Kemal, bilgidен yararlanma noktasında din, ırk ve millet ayrımının yapılmasına da karşıdır. Medeniyet anlayışı perspektifinde Batı’nın üstünlüğünü kabul eden Kemal, dinin de üzerinde durmuş olduğu ilim kimde ise alınması gerektiği anlayışıyla batıdaki bilimsel gelişmelerin alınmasını savunmuştur. Çünkü onların kültür ve geleneklerinin alınması bizim terakkimizi ya da medeniyet olmamızı sağlayamaz. Bizim medeniyet oluşturmamızı sağlayacak olan şey bilimsel gelişmelerini yakından takip etmenin ötesinde benzer bir gelişme ortaya koymakla olacaktır. Bilimsel anlamda bir şeyler üretmeye çalışmayıp onların dansını en iyi şekilde yapmamız bizi terakkiye veya medeniyete götürmeyecektir. Bundan dolayı batının yaşam tarzının ilerlemesinde etkin rol oynadığına inanılan anlayışın yanlışlığını dile getiren Kemal, bizim onların yaşamlarını taklit etmemiz yerine onların kullanmış oldukları bilimsel gelişmeleri yakından takip ederek aynı yapıya sahip bir şeylerin ortaya koyulmasını sağlayarak başarının elde edilebileceğini savunur. Ancak bu şekilde batıyla terakki anlamda yarışabiliriz. Onların yaşayışlarının bizim kültürümüzle hiçbir yakınlığı bulunmadığından biz onlar gibi yaşamaya başlarsak kendi kendimiz olmaktan çıkar hatta ilerlemeyi sağlamaya çalışırken kendimizi tamamen taklidin içine hapsetmiş oluruz. Batı’nın her yönüyle alınmasına neden olan şey belki de bu dönemde Avrupa’da dinin ilerlemeye engel bir etmen olarak görülmesi yatmaktadır. Bundan dolayı bu dönemde dinin yani İslam yaşayışının terakkiyi engelleyen bir durum olarak görülmesi ve hatta Avrupa’da bu konu hakkında yazılan makalelerde de bunun üzerinde durulması görülebilir.

Bu dönemde Avrupa’da İslam’ın ilerlemeye engel olduğu fikri yaygınlık kazanmıştır. Ünlü Fransız düşünürü Ernest Renan’ın ‘İslamiyet ve Bilgi’ adlı makalesi de bu konu üzerine yazılmıştır. Makalede İslamiyet’in gelişmeyi ve ilerlemeyi yok eden ve bilime engel olan bir din olduğunu ileri sürmektedir. Renan’ın bu çıkışı dönemin Müslüman düşünürleri tarafından yakından takip edilmiş

²⁷⁹ Namık Kemal, “**Medeniyet**”, a.g.e., s. 213- 214

ve bu makaleye karşı reddiyeler yazılmıştır. Namık Kemal de bu konuda yazmış olduğu reddiyede yalnız Renan'ın değil bütün Avrupa'nın İslamiyet'i tam manasıyla doğru bir şekilde bilmemesinin böyle bir fikriyata sahip olduğunu yazar.

Namık Kemal Avrupa'da dine karşı böyle bir algının olmasının altında dinin insanı esir eden bir yapı olarak görülmesinde yatar. İnsanı esareti altına alan bu yapı onun özgürleşmesini de etkilediğinden terakkiyatını da olumsuz etkilemektedir.²⁸⁰ Çünkü din insanın aklını kullanma cesaretini engellemektedir. Aydınlanmanın parolası olan aklını kullanma cesareti dinin yüzünden olumsuz etkilenmektedir. Bu durum insanın özgürce bir şeyler ortaya koymasını engellediğinden terakkiye de olumsuz etkide bulunmaktaydı. Bu fikriyata sahip olan Avrupa'da bundan ötürü dine karşı sert bir algı oluşmuştur. Çünkü Avrupalılar bir şeylerin üretimine engel olan Engizisyon mahkemelerini içerisinde barındıran bir din yapısıyla iç içe yaşamaları bu fikriyatının oluşmasında en büyük etki sahibidir. Lakin İslam'ı da bu kefeye koymalarına karşı çıkan Kemal, İslam'ın Avrupa'da bu şekilde algılanmasında suçlu ve kusuru olanın İslam'ı yaşayamayan Müslümanlarda bulur.

“Farz-ı muhal olarak tualım ki, Sâhib-i Makale'nin tevehhümü gibi, tâmmü'l- i'tikad olan Müslümanlar'da hikmet ve ma'rifete hizmet etmiş hiç kimse bulunmasın ve hatta ehl-i İslam'ın ile nazar-ı hakaretle baktığı da sahih olsun, ilim ve hikmetin şerefine ve tahsilinin vücûbuna dâir bu kadar evâmir-i ilahîyye ve nebevîyye meydanda dururken, milletin o evâmire ittiba' etmemesinden dolayı, dine bir nakisa terettüb etmek ihtimali var mıdır?”²⁸¹

Namık Kemal Renan Müdafaaanâmesi'nde, İslam'ın insanlara fikir hürriyeti verdiği vurgulanır. Ona göre, Ortaçağ Avrupası'nda insanlar fikirlerinden dolayı yargılanıp öldürülürken, İslam dünyasında ise felsefeyle uğraşanlar fikirlerinden dolayı hiçbir zulme maruz kalmamışlardır. Çünkü “İslamiyet, fikr-i beşeri terakki ve istikmâle sevk etmiştir.”²⁸² Tarihten bu şekilde örnekler veren Kemal, İslam dünyasının şu anki Avrupa medeniyetinin gelişmişliğine erişebileceği kanısındadır. Ortaçağ Avrupası'nın kilisenin zulmüne karşı, İslam dünyasından aldıkları ilim sayesinde bugünkü dereceye gelmeyi sağlamışlarken, biz de Avrupa'nın ilim ve

²⁸⁰ Namık Kemal, “**Renan Müdafaaanâmesi**”, M. Fuad Köprülü, Ankara, İslamiyet ve Maarif Yayınları, 1962, s. 16

²⁸¹ Namık Kemal, “**Renan Müdafaaanâmesi**”, a.g.e., s. 36

²⁸² A.e., s. 55

teknik gelişmelerini alarak bunu sağlayabiliriz. Çünkü biz de, onların yaşamış oldukları baskı ve zulüm ortamı mevcut değil.²⁸³ Hatta onların şu anki gelişmişliklerinden daha ileri bir seviyeye de ulaşılabiliriz. Zira İslam ilmi gelişmeye teşvik edici bir dindir.

“İslam’da terakkiyât-ı ilmiyeyi nasıl dinin te’sirâtına isnad etmeyelim ki, Muhammedîler tahsil-i maârif ettikçe, vicdânen hâsıl ettikleri telezzüzden başka, evâmîr-i ilâhiyye ve nebeviyyeye ittibâ etmiş oldukları cihetle bir me’cur olmak ittihadında bulunduklarından, hayat-ı ebediyelerine hizmet için ilme çalışır, hattâ sevk-ı diyânetle hayat-ı fâniyelerini bu sa’y yolunda hasrederlerdi ve hattâ okudukları şeyler mezheplerine mugâyir olsa bile, reddiyle halkın akaid-i fâside’den muhafâzasına hizmet edecekleri için, onların tahsilini bir nevi sevab addetmişlerdi.”²⁸⁴

Namık Kemal eski-yeni tartışması içerisinde mazinin yani eski dönemlerde güçlü olan devletin o günlerini düşünerek boş hayallere dalmanın yanlışlığı üzerinde durur. Eğer devletin gelecek ile ilgili bir adımı olmuş olsaydı belki de devlet bu durumda olmayacaktı. Devletin asıl problemi geçmişe duyulan özleminden dolayı o dönemin yaşanması için atılan adımların yanlışlığını görmeyen devlet adamlarının hala bu konuda diretmeleri yanlıştır. Çünkü geçmişteki başarılar gelecek için çalışmayı engellediğinden terakkiyi de engellemektedir. Oysa Avrupa gelecek için büyük yatırımlar yaparak ilerlemelerini hep sürdürmüştür. Burada en büyük problem Namık Kemal’inde üzerinde durmuş olduğu gelecek planlanmasındaki yanlışlıklardır. Çünkü terakki fikri geçmişle yetinmemeyi gerekli görür.

Geleceğin inşasının önemi üzerinde duran Kemal, İslam milletlerinin kendi aralarında kuracakları güçlü bir ittifak sonucunda devletlerin çöküşten kurtulabileceğine inanır. Çünkü güç, kuvvet ve medeniyet ittifakla sağlanır. Osmanlı içindeki milletlerin birlik içerisinde medeniyet kurarak terakkiyi de sağlamış olurlar. Fransız ihtilalinin neden olduğu milliyetçilik kavramının milletleri birbirinden ayırdığı bu dönemde böyle bir ittifak mesajıyla medeniyetin sağlanacağına inanılması devletin dağılmasını engelleme girişimlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Milliyetçilik kavramı yerine imparatorluk içerisinde yaşayan milletleri kapsayacak bir kavram olan ‘Osmanlılık’ öne çıkmıştır. Bu şekilde devlet

²⁸³ A.e., s. 56

²⁸⁴ A.e., s. 56-57

içerisinde yaşayanlar bu ortak payda birleştirilirse aynı isteklere bağlı bir devlet oluşacaktır. Bu devlet ilerlemeyle birlikte ortak bir medeniyeti de beraberinde getirmiş olur. Bunların hepsi aslında terakkiyi sağlayan durumlardır. Çünkü Kemal’e göre birliktelik terakkiyi gerektirir.

“Şimdi bir kere doğru bir hareket olunur, yani sunuf-i ahalinin umumu hukuk ve hürriyetden tamamıyla müstefit edilir ve terbiye-i umumiye herkese vatanın kıymetini bildirecek ve hangi fırka daire-i ittihattan ayrılırsa ya Rusya’nın ikab-ı satvetine lokma veya bir ecnebinin pençe-i tasallutuna esir olmamak imkânın haricinde bulunduğu layıkıyla gösterilecek bir yolda görülür de böyle altı yüz senelik cemiyetin efradı beyninde bittabi- her türlü tefrika imkânını selbedecek surette- hasıl olan imtizaç-ı menâfi gönüllere gerçekten hissettirilirse elbette...mülkün içinde her türlü hasenatını câmi ve bayağı her türlü seyyiatından beri diğer Avrupa peyda olacağından şüphe yoktur.”²⁸⁵

Namık Kemal devletin kendi içerisinde oluşturacağı birlik sayesinde Avrupa medeniyetine benzer bir medeniyet kurulacağını savunur. Çünkü devletin geçmişinde büyük zaferlerle dolu olmasının yanında bulunduğu topraklar büyük medeniyetlere beşiklik yapmıştır. Büyük medeniyetlere beşiklik yapmış olan bu topraklardaki milletlerin bir güç ve kuvvet oluşturması terakkinin oluşmasına zemin hazırlar ki bu durum emsali görülmemiş bir medeniyetin doğmasını sağlayabilecektir.

“Kendi ahlâkımızın ilcaatı, kendi aklımızın tasvibatı asar-ı medeniyetin fûruatına maa-ziyadetin kâfidir. Hatta öyle memul ederiz ki şeriat-ı İslamiyenin kavaid-i müniciye ve mevki ve halkımızın kabiliyat-ı fevkaladesi elde iken Kıpt ve Geldan ve yahut İran ve Arap ve Yunan zamanlarında altı yedi kere marifetin Dâr-ül-muallimini ve terakkiyâtın merkez-i intişarı olan memâlik Osmanîye’de iş layıkıyla tutulur ise measır- bediasına dünyayı hayran edecek yolda bir medeniyet vücuda getirilebilir.”²⁸⁶

Namık Kemal için terakki, insanın hakikate ulaşmasını sağlayan kuvvettir. Bu kuvvette ulaşırken ortaya çıkan şey medeniyettir. Böyle bir medeniyetin günümüzde var olduğunu dile getirir. Bu medeniyet ya da medeni âlemin bütün özelliklerini Londra’da görmekteyiz. Londra’da yaşanan medeniyeti kemali medeniyet olarak görür. Kemal, “ruy-i arzda mevcut olan asar-ı terakkinin fotoğraf ile resmi alınmış olsa medeniyet-i hazırayı ancak Londra kadar”²⁸⁷ olabileceğini ifade eder. Londra’nın insanların hak ve hürriyetleri ile ilgili problemleri çözdüğü

²⁸⁵ Namık Kemal, “**Terakki**”, İbret, nr:45, a.g.e., s. 179

²⁸⁶ Namık Kemal, “**Medeniyet**”, a.g.e., s. 214

²⁸⁷ Namık Kemal, “**Terakki**”, a.g.e., s. 179

için devleti her yönüyle terakkiyi sağladığı üzerinde duran Kemal, Osmanlı'nın da hak ve adaleti sağlayarak bütün yönüyle sahip olduğu problemlere daha rahat çözümler bulmasını sağlar. Problemlerin, sıkıntıların ve engellerin aşılmasıyla beraber devlet artık geleceğe yönelik daha emin adımlar atar. Geleceğe yönelik bu adımlar onun terakkisinin teminatıdır.

Kemal, devletin terakkiyi gerçekleştirebilmesi için gerektirdiklerini şöyle dile getirir. Devlet eğitim, nüfus ve çalışmanın etkisiyle terakkiyi sağlayabilir. İlk olarak eğitimi ele alır. Tanzimat dönemi ve öncesinde açılan okullardaki eğitimi terakki için bir basamak olarak görülmektedir. Lakin bizdeki eğitim anlayışı ile Avrupa'daki eğitim anlayışının farklılığından dolayı bir türlü problemler çözülmemiştir. Eğitimin etkisi ile Avrupa'da birçok şey üretilirken bizde en ufak bir gelişme dahi yaşanmamıştır. Namık Kemal, Avrupa'daki eğitimin gelişmişliğinin ürünleri ile alakalı şu tespitte bulunur. “Avrupa’da ise bilakis maarifin mertebe-i terakkisinin üstümüze giydiğimiz elbise, kullandığımız saat, yaz yazdığımız kâğıt, denizde gezdiğimiz vapurlar, karada bindiğimiz tramvaylar, demiryolları bilbedahe gösteriyor”²⁸⁸ ki eğitimin doğru bir şekilde yapılması devletin ilerlemesi için olmazsa olmazdır.

Namık Kemal, Avrupalıların çocuklarının eğitimi için her şeylerinden fedakârlık ettiklerini söyler. Hatta çocuklarının eğitim ile ilgili ailelerin sorumluluk sahibi olduklarını ve bu sorumluluğu yerine getirmeyenlerin hoş karşılanmadıklarını söyler. Çünkü onlar için çocukların eğitimi aslında planlamış oldukları gelecek için yani terakki veya medeniyetin en önemli gerekliliğidir. Bu yüzden çocukların eğitimi ile alakalı problem çıkaranlar iyi bir şekilde anılmaya layık değildirler. Avrupa medeniyeti kendi içerisinde oluşturmuş olduğu eğitim anlayışı sayesinde bireylerin topluma karşı en önemli görevi olarak çocuklarının eğitimini düşünmelerini sağlamıştır. Bu düşünce öyle bir noktaya varır ki Kemal'in deyimiyle söylersek eğer, “onlar iktiza ederse kendi karınlarını aç bırakıyorlar, çocuklarının fikrini besliyorlar”²⁸⁹ anlayışındadırlar.

²⁸⁸ Namık Kemal, “**Maarif**”, İbret, nr: 16, a.g.e., s. 96

²⁸⁹ Namık Kemal, “**İstikbal**”, İbret, nr: 1, a.g.e., s. 48

Namık Kemal terakkinin sağlanması için çalışmanın da önemi üzerinde durur. Terakkinin esas maksadıyla yaşanması için bireylerin özverili çalışması gerekmektedir. Burada çalışmaktan kasıt bütün insanlığın ilerlemesi için çalışmaktır. Ancak bu şekilde terakki yolunda bir ilerleme sağlanabilir. Kemal, Avrupalının fedakârlık yaparak çalışmadan ödün vermeden devletin yollarını yapması terakki için önemli bir adımdır. Hatta Avrupalıların kullanmış oldukları demiryolu bizde de “vücuda geldiği zaman terakkiyatımızca pek büyük faydaları görüleceğinden hiç şüphem yoktur.”²⁹⁰ Çünkü yol medeniyeti ve terakkiyatı sağlayıcı bir basamaktır. Yani “bir yere medeniyet ve terakki yol ile gidilir. Dünyada ne kadar yol yapılmış ise etrafının temeddün ve mamuriyetine medar olmuştur.”²⁹¹

Terakkinin sağlanmasını sağlayan son etken ise nüfustur. Nüfusun çok olması terakkiyi olumsuz etkilediği fikriyatını Kemal pek kabul etmez. Ona göre, Osmanlı’dan nüfus olarak büyük olan Fransa ve İngiltere’nin o kadar nüfusa rağmen nasıl terakki sağladıklarını sorarak bu konudaki yanlışlığı ortadan kaldırmaya çalışır. Hatta Osmanlı’nın nüfus olarak azlığından da yakınır. Çünkü nüfus, devletin ihtiyacı olan terakkiyi sağlayacak eğitim ve çalışmanın üyeleridir. Nüfus olmadan terakkiyi sağlayan etkenlerde olmayacaktır. Eğer nüfus fazla olursa yapılacak çalışmaların hızlı bir şekilde halledilmesi sağlanır. Bu da terakkinin daha hızlı bir şekilde oluşmasına zemin hazırlar. Nüfus ayrıca vatanın savunulması açısından önemli bir yere sahiptir. Vatan olmadan medeniyette olmaz. Kemal de bütün bunlar birbiriyle ilişkili bir şekilde karşımıza çıkar. Eğer terakkiyi istiyorsak öncelikle bir vatanımız olmalıdır. Daha sonra bu vatani ya da devleti nüfusun yardımıyla hızlı bir şekilde eğiterek ve çalıştırarak terakkiyi ortaya koyarız. Terakki de beraberinde medeniyeti getirir. Yani medeniyet eşittir nüfus, nüfus eşittir medeniyet anlayışında olan Kemal, imkânların oluşturmuş olduğu medeniyet ileride terakkiyi de meydana getirecektir.²⁹²

Namık Kemal, Tanzimat ve yaşadığı dönemi Medeniyetçi- Terakkici bir dönem olarak tanımlar. Çünkü Terakki medeniyeti sağlayan bir faktördür. Bundan dolayı yukarıda da bahsettiğimiz gibi eğitim, nüfus ve buna bağlı olarak çalışmanın

²⁹⁰ Namık Kemal, “Nüfus”, İbret, nr:9, a.g.e., s. 77

²⁹¹ Namık Kemal, “Rumeli Demiryolunun Akdeniz’e Olan Münasebâtına dair Bazı Mütalaat”, İbret, nr:49, a.g.e., s. 195

²⁹² Namık Kemal, “Vatan”, İbret, nr:45, a.g.e., s. 261

terakkiyi sağlamada çok etkileri bulunmaktadır. Eğer devlet sahip olduğu bu etkenleri doğru bir şekilde kullanır ve değerlerine sahip çıkarsa terakkiyi sağlayabilir. Çünkü Osmanlı'nın geleneksel değerleri medeniyet kurmaya uygundur. Kemal bu konuda Ali Suavi gibi düşünür ve toplumun değerlerine sahip çıkması onları ileriye taşır. Tam tersi eğer biz değerlerimize sahip çıkmazsak onlara sırt çevirirsek o zaman yapılmak istenen modernleşme, batılılaşma ve yenileşme başarısız olur. Böyle düşünen Namık Kemal dinin yani İslam'ın ilerlemeye engel teşkil ettiği ile ilgili düşüncenin yanlış olduğunu vurgulamaya çalışır.

Sonuç olarak Namık Kemal'e baktığımızda devletin kurumlarındaki sorunları çözmesi için gerekli olan şey medeniyetin sağlayıcısı olan terakkidir. Terakkinin sağlanması için de insanların özgür düşünceye sahip olmalarıyla mümkün olacaktır.

3.2.2.3. Ziya Paşa

Yeni Osmanlılar cemiyetinin diğer bir düşünürü olan Ziya Paşa, 1825'te İstanbul'da doğdu. Babası Galata gümrük memurlarından Feridun beydir. İlköğrenimini aile içerisinde alan Ziya Paşa, okula gitmeden önce Arapça ve Acemce dersleri almıştır. İlkokula Beyazıt Rüştiyesinde başlamıştır.²⁹³ Buradan mezun olduktan sonra dönemin en önemli iki okulundan biri olan Mekteb-i Maârif-i Adliye'ye gider. Buradan mezun olduktan sonra Tercüme Odasında işe başlar.²⁹⁴

Ziya Paşa ilk olarak Zaptiye Müsteşarlığı görevinde bulunur. Görev yaptığı dönemde fikirlerinden dolayı Ali ve Fuad Paşaların dikkatini çeker. Düşünceleri tehlikeli bulunan Ziya Paşa, İstanbul'dan uzaklaştırılarak Atina sefaretine nakledilir. Belli bir dönem burada kaldıktan sonra Kıbrıs müsteşarlığına tayin olur. Meclis-i Vâlâ azalığı göreviyle İstanbul'a tekrar döner. Bu dönemde İstanbul'da yeni teşekkül etmiş olan Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ne katılır. Cemiyetin basını aracılığıyla Mısır, Girit ve Sırbistan meselelerini halka anlatmaları neticesinde efkâr-ı umumiye ile münakaşalara başlar. Muhbir gazetesinde çıkan yazıların neticesinde Ali Paşa

²⁹³ Tanpınar, **a.g.e.**, s. 301

²⁹⁴ Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu**, s. 374

tarafında cemiyet üyelerinin hepsi sürgün edilir. Ziya Paşa tekrardan Kıbrıs'a gitmek yerine Fazıl Paşa'nın daveti üzerine Paris'e geçer. Hayatı çıkarmış olduğu Hürriyet gazetesi etrafında geçer.²⁹⁵

Ziya Paşa, Yeni Osmanlıları saf olarak görmekteydi. Yeni Osmanlıları bu şekilde görmesine rağmen bu cemiyete neden mensup olmuştur? Onun bu cemiyete katılmasının nedeni Ali Paşa'ya karşı oluşan bir oluşum olması yatmaktaydı.²⁹⁶

Ziya Paşa'nın Ali Paşa ve hükümetine karşı almış olduğu tavırla Ali Paşa'yı gözden düşürme çabaları ağır bir şekilde sonuçlanmış ve sürgüne yollanmasına karar verilmiştir. Sürgün kararından sonra Fazıl Paşa'nın teklifini kabul eden Ziya Paşa Namık Kemal'le birlikte Paris'e geçer. Ali Suavi yönetimindeki Muhbir'in kapatılması üzerine Kemal'le birlikte Hürriyet gazetesini çıkaran Ziya Paşa, Kemal'den daha kültürel gelenekçi bir tavra sahip biriydi. O, Batı'nın yani Fransız geleneklerinin benimsenmesine karşıydı. Eğer biz onları benimsemeye başlarsak kendi ruhumuzu kaybetmeye başlarız anlayışındaydı.²⁹⁷

Ziya Paşa da tıpkı cemiyetin diğer üyeleri gibi devletin bu kötü gidişten kurtulması için terakkiyi şart görmüştür. Terakkinin nasıl sağlanacağı ile ilgili konuya yazılarında girmeden önce ilk olarak gerilemenin nedenleri üzerinde durmuştur. Devletin yanlış uygulamış olduğu eğitim ve ilim konusu üzerinde durur. Münif Paşa, Ali Suavi ve Namık Kemal gibi eğitimdeki sıkıntıların bir türlü çözülememesinin neticesinde devletin içinde bulunduğu çalkantılı durumdan kurtulmasını mümkün görmemektedir. Ona göre eğitim konusundaki yetersizlik bunun en büyük nedenidir.

“Bir insanın sıhhat ve selameti, akla mütevakkıf olduğu gibi, bir hey'et-i milliye'nin devam ve saadeti ilme men'uttur. Kezâlik ilim ile mütehalı olmayan bir kavim, cemi'iyet-i medeniyye içinde müsterihan mu'ammer olamaz. Bir zamanlar Osmanlı nâmı cihanı titretirken şimdi emr ber-akis oldu. Zira Avrupa devletlerinin kuvve-i harbiyye ve mâliyyeleri ve idare-i mülkiyyeleri muntazam ve bizim halimiz her yüzde şâyân-ı esef ve elemidir. Ve zahirdir ki, onların ilerlemesine sebeb-i müstakıl, ilim ve ma'rifet ve bizim geri kalmamıza bâis, cehl ve gaflettir.”²⁹⁸

²⁹⁵ Tanpınar, **a.g.e.**, s. 303- 305

²⁹⁶ Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu**, s. 373

²⁹⁷ Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu**, s. 377

²⁹⁸ Ziya Paşa, ‘**Türkistan’ın Esbab-ı Tedennisi**’, **Hürriyet**, nr:5, 1868- 1870 sy. 100

Devletin gerilemesinin bir diğer nedeni olarak siyasetin yanlış uygulanmasını görür. Siyasetten kastı onun hukuk alanındaki yanlışlıkların devleti medeniyetten uzaklaştırdığına ve ilerlemenin önündeki engellerden birini teşkil ettiğine inanmasıdır. Bundan dolayı onun hükümet anlayışında problemlerin çözümü için yöneten sınıfın yönettiği sınıfa karşı sorumlu olması gerekmektedir. Başka bir ifade ile teorisindeki hükümet anlayışı, bireyler arasındaki anlaşmazlıkların, problemlerin çözümü için yetkinin hâkime verilmesidir. Ona göre devleti yöneten kesim hukukun üstünlüğü anlayışı ile hareket etmelidir. Çünkü hükümet hukukun üstünlüğü fikri ile hareket ederek adaleti sağlayacaktır. Yani hükümet adalet sağlayıcı bir mekanizmadır.²⁹⁹ Bunun için olması gereken idare ise, “kanun karşısında büyük-küçük, yerli- ecnebi fark olunmaz, herkes daire-i vazifesini tanır, her mazlum zalimden hakkını alabilir”³⁰⁰ ve yöneten sınıfın yönettiği sınıfa karşı her yönüyle adalet sağlayıcı olması gerekir.

Devletin adaleti sağlarken Avrupa’nın kullandığı yöntemleri kullanmasını yanlış olarak değerlendiren Ziya Paşa’ya göre devlet hukuk alanındaki aksaklıkları ortadan kaldırmak için Şeriatın yani kendi dinamiklerinin dışında yollar aradı. Kemal’den daha kültürel gelenekçi olan Ziya Paşa, devletin hukuk, adalet konularındaki problemlerinin çözümünde çok uzağa gitmesi gerektiğini ve şeriat kaidelerinin bu sorunların çözümü için yeterli olduğunu savunur. Çünkü Avrupa’nın kullanmış olduğu hukuk kuralları onların yaşam tarzlarına göre şekil almış yapılardır. Bunun bizim için kullanılması yanlıştır. Sorunların çözümünden çok yeni sorunların zuhuruna neden olacaktır. Tanzimat ve sonrasında yapılan ıslahat hareketleri bize bunu göstermiştir. Ziya Paşa, “Avrupa’yı taklit ile ileri gitmek daiyesinde bulunduğumuz halde Avrupa’da cari olan riayet kanun ve icrayı ahkâm, mükâfat ve mücazâtı ve terakkîi sanayi ve tevsîf ve tamimi hukuk ve usulü meşvereti milliye gibi erbabı terakkiden hiçbirini taklit etmeyerek fakat baloya gitmek”³⁰¹ bizim oluşturmaya çalıştığımız terakkinin bir türlü neden meydana gelmediğinin açıkça bir göstergesidir. Çünkü onların yaşam tarzı bizim kültürümüzde olan edep, acize merhamet, misafire hürmet ve hukuka(şeriatın kanunlarına) riayet gibi gündelik

²⁹⁹ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu*, s. 382

³⁰⁰ Ziya Paşa, *Hürriyet*, nr:99

³⁰¹ Ziya Paşa, *Hürriyet*, nr: 41, s. 7

yaşamdaki kültürel yapılarımız birbirine hiç benzememektedir. Çünkü bizde otoriteye itaat esası mevcuttur.

Kültürel gelenekçi olan Ziya Paşa ise, Kemal'in hükümet anlayışındaki otoriteye itaatin dışında bir hükümet anlayışı ortaya koymuştur. O “şeriatın, siyasi yükümlüğün temel bir ifadesi olma özelliğini tamamıyla kaybettiği ve sadece hükümdarı halka zulm etmekten alıkoyacak en elverişli araç olan, hukukun kusursuz bir ifadesi”³⁰²dir. Eğer devlet adalet mekanizmasını doğru bir şekilde sağlarsa o zaman devletin çöküşten kurtulması için gerekli olan adım atılmış olur. Böylece toplumdaki herkese eşit şekilde adalet sağlanmış olur.

Ziya Paşa insanın doğası gereği ilerlemeyi içinde barındırdığını ve sürekli olarak ona doğru gidiş içerisinde olduğunu savunur. Sürekli olarak en iyiye doğru bir hareket içerisinde bulunan canlıların ulaşacakları mutlu sonudur. Canlıların ilerlemeyi içinde barındırmasını tarihsel mutlu sona ulaşma olarak değerlendiren Ziya Paşa'da tarihi olaylar benzerlikler göstermektedir. Aynı şekilde tekrarları barındırır. O halde devletin tekrardan eskisi gibi güçlü bir devlet olabileceği ve terakkiyi sağlayabileceğini savunur.³⁰³ Lakin devletin terakkisi için yapılanlar eski bir binayı güçlendirmek için yapıldığında onu ayakta tutmak terakki değil tekâmül den başka bir şey değildir. Bizim yapmamız gereken şey kurumlardaki bozulmaları tamamıyla düzeltmektir. Bunun yaparken günü kurtarmak düşüncesinden ziyade daha ilerici bir anlayışla devletin gene eskisi gibi güçlü olması için çalışmak gerekmektedir. Bunun için de devletin eğitim ve adalet mekanizmasını doğru bir şekilde sağlaması gerekmektedir. Ziya Paşa bunu yaparken de İslâm'ın gösterdiği yolda devam etmek gerektiği anlayışındadır. Bunun dışında hareket edenleri de şiddetle tenkit eder. “İslâm ahlâkına, İslâm görenek ve geleneklerine ne kadar bağlı ise, İslâm hukukuna da o kadar bağlıdır. Bunun için, şeriat dışında kanunlar yapmağa girişen Tanzimatçıları şiddetle tenkit eder.”³⁰⁴ Çünkü biz şeriatın gereklerini hakkıyla yerine getirmediğimiz için Avrupa'da İslam'ın terakkiye- ilerlemeye engel olarak değerlendirilmesine neden olmaktayız. Batılılara göre terakki, İslâm ve onun

³⁰² Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Oluşumu*, s. 383

³⁰³ Mehmet Kaplan, *Tanzimattan Cumhuriyete Şiir Tahlilleri I*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012, s. 63

³⁰⁴ Birand, *a.g.m.*, s. 54

getirdiklerinin terk edilmesi ile sağlanacaktır. “Şimdi Avrupalılar şeri’at-ı İslâmiyye hakkında ol kadar sû-i zanları vardır ki, mademki Müslümanlarda şeri’at ile hükm etme usul ve i’tikadı câridir, bunlar için terakkiyât-ı asriyyeden behre-yâd olmak kâbil değildir ve Müslümanları dâire-i insâniyet ve medeniyete getirmek şeri’atın mahv ve ibtâliyle, Avrupa’da cereyan eden kavânin ve nizâmâtın idhâl ve isti’maline mütevakkıftır.”³⁰⁵

Ziya Paşa da tıpkı Namık Kemal gibi dini ilerlemeye engel olmaktan çok ilerlemenin tam olarak yaşanması için olmazsa olmaz kabul eder.

Ziya Paşa, Tanzimat’ın meydana getirmiş olduğu yeni ruhu yaymak ve insanların hak ve hukuku için adaletin sağlanması yönünde büyük gayret göstermiştir. Meşrutiyetin ilanı bile Ziya Paşa ile Namık Kemal’in çizmiş oldukları temeller üzerinde gelişme göstermiştir. Kendi kültürel bağlarına dayalı kalınarak oluşturulan bu hareket istenilen sonucu vermemiştir. Çünkü devletin algılamaya çalıştığı terakki sorunu, felsefi bir temelden ziyade teknolojik, iktisadi ve sosyal bir gelişme olarak değerlendirilmiştir.³⁰⁶ Bundan dolayı Batı’daki gelişmelerin nasıl ve hangi aşamalardan geçerek bugüne geldiği tam olarak algılanmamış hatta bu gelişim aşamalarının göz ardı edilmesi istenilene ulaşmayı da engellemiştir.

³⁰⁵ Ziya Paşa, **Hürriyet**, nr: 41, s. 7

³⁰⁶ Bıçak, **Türk Düşüncesi II**, s. 404

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Batı ile temasları çok eskiye hatta haçlı seferleri sonrasına dayanmaktadır. Bu temaslar 18. yüzyıla kadar kapalı bir şekilde devam etmiştir. Osmanlı'nın Batı'ya karşı bu tutumu onun Batı'nın hızlı bir şekilde ilerlemesinin farkında olamamasına sebep olmuştur. Devletin bu durumu savaşlarda yenilgiler almasına yani II. Viyana kuşatması ve sonrasında gelen bozgunlar neticesinde imzalanan Karlofça Antlaşması'na kadar sürmüştür. Karlofça Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin eskisi gibi güçlü olmadığı ve kurumlarında ciddi bozulmaların yaşandığının fark edilmesini sağlar. Bunun üzerine yeniden bir 'Osmanlı Gururu' yaşatabilmenin yolları aranır.

Lale devri ve sonrasında III. Selim devrine kadar Avrupa'ya karşı izlenen kapalı diplomasi siyasetine son verilir. Artık Avrupa ile daha açık bir siyaset izlenir. İlk olarak Avrupa'da açılan elçilikler ve gönderilen öğrenciler bu siyasetin değiştiğinin açık örnekleridir. Osmanlı Avrupa'daki gelişmelerden haberdar olmak için yapmış olduğu bu hamlelerle Batı'nın modernleşmesinin altındaki nedenleri anlamaya hatta uygulamaya koymaya çalışır.

Osmanlı'nın Batı'ya karşı savaşlarda yenilgiler alması Batılılaşmanın ilk olarak askeri alanda yaşanmasını sağlar. Askeri düzenin yeniden yapılanması ve askerlerin eğitimlerin batılı hocalar tarafından verilmesi sağlanır. Böylece Avrupa askeri sistemi anlaşılıp yenilgilerin azaltılması planlanır. Bu durum sadece askeri alanla sınırlı kalmamış ve siyasi, kültürel, ekonomi, eğitim, sosyal alanlarda da bir Batılılaşma süreci başlatmıştır.

Lale devriyle başlayıp III. Selim ile belirgenleşen batılılaşma politikası sonucunda Batı düşüncesinin önemli tartışma konularından biri olan terakki düşüncesi böylece Osmanlı düşünce hayatında yer almaya başlar. Dönemin devlet ve fikir adamları bu kavramdan anladıklarına göre devleti çöküşten kurtarma planları yaparlar. Çünkü onlara göre modernleşmenin altında yatan şey bilim ve teknolojiadaki ilerlemelerdir. Eğer güçlü bir teknolojiye sahip olursanız güçlü bir ekonomiye ve siyasete de sahip olursunuz. Bu fikriyata sahip olan bürokrat ve düşünürler

Avrupa’da yaşanan her gelişmeyi yakından takip etmeye çalışırlar. Avrupa’da yaşanan bilimsel ve teknolojik ilerlemeler Osmanlı aydını için devletin kurtuluşunu sağlayacak tek yoldur. Durum böyle olunca teknolojik gelişmenin kaynağı olarak Batı görülmüş ve oradaki gibi gelişmelerin bizde de uygulanması hatta bize uyarlanması yoluna gidilmiştir.

Dönemin düşünürleri, kurtuluş çaresinin eğitimde olduğunu benzer bir söylemle dile getirmişlerdir. Çünkü eğitim ile devletin bozulan kurumları tekrardan düzeltilebilir. Avrupa’nın birkaç adım önde gitmesini sağlayan bilim ve teknolojiadaki ilerlemeleri sağlayabilmek için iyi bir eğitimin olması da gerekir. Eğitimin gerekliliğini savunan dönemin düşünürleri iyi bir eğitim içinde özgür bir düşünce ortamının yakalanması şarttır. Eğer özgür değilsen eğitimde de özgür olmazsan ve hep aynı şeyleri tekrarlamaktan öteye gidilemez. Tekrara düşmeden ya da günü kurtarma hesabına girmeden bir şeylerin yapılması için genç nesillerin eğitilmesi en önemli olan meseledir. Ancak bu şekilde devletin bozulmasına engel olunabilecektir.

Başlangıçta hâkim olan düşünceye göre Batı medeniyetinde bizim için gerekli olan teknolojik yönün alınması planlanmıştır. Bunu yaparken kendi geleneklerimizi ve manevi değerlerimizi korumamız gerektiği anlayışı hâkimdir. Ancak Batı’nın bu duruma gelmesinin nedeni olarak manevi ve kültürel değerlerini korumak gibi bir kaygı gütmeye sahip olan düşünürler de bulunmaktaydı. Hatta bunlara göre gelenek ve kültürel değerlerin terakkiye engel olduğu yönünde propaganda ile harekette bulunmuşlardır. Lakin bu dönemin devlet ve fikir adamlarının genel olarak düşüncesi kültürün veya manevi değerlerin terakkiye engel teşkil etmekten çok terakkinin yaşanması için desteklenmekte olduğunu sıklıkla dile getirmektedirler.

Batı’nın bilimsel ilerlemesini toplumsal yaşayışıyla eşdeğer tutanlar, Batı’nın bir bütün olarak benimsenmesi gerektiğini, bunun sağlanabilmesi için bizi biz yapan değerlerin terk edilmesi ile olacağını savunurlar. Batı’nın her kademesinin alınması şeklindeki anlayışı beraberinde Batı felsefe ve edebiyatının da yavaş yavaş Osmanlı aydınları ve toplumu tarafında fark edilmesini sağlamıştır. Avrupa’da etkin olan materyalizm ve pozitivizm anlayışları terakki ekseninde algılanmış ve çöküşü sona erdirmeye çalışılmıştır. Bundan dolayı dönemin aydın

kesimi pozitivism ve materyalizmin etkisinde hareket ederek fikirlerini halka duyurmaya çalışır. Böylece Osmanlı fikir hayatında yer almaya başlayan bu kavramlar Batı tarzında ilerlemek için onların yaşantılarına da sahip olmak gerekir anlayışı ile başlar.

Döneminin bürokrat ve düşünürleri Osmanlı'nın kurtuluşu için geliştirdikleri düşüncelerle Batı düşüncesindeki fikirlere orijinal bir katkıdan ziyade daha çok teknolojik, iktisadi ve sosyal yapısını taklitten öteye gidememişlerdir. Çünkü, Osmanlı toplumunun düşünce yapısında etkin rol oynayan aydın kesimin terakkiyi felsefi bir problem olmaktan çok sadece Batı Medeniyetinin ürünlerini almak ve uygulamak anlamında meseleye yaklaştıklarından ötürü bizi taklitten öteye götürmemiştir. Bu durum devletin bozulan kurumlarını tıpkı Avrupa'dakiler gibi yapmak ve onların yaşam modellerini kendi halkına uygulatmaya çalışması da bunun en açık göstergesidir.

Osmanlı'nın terakkiyi ilk olarak algılayışı daha çok teknik ve askeri yönde olması aslında devletin modernleşmesinden ziyade dönemin yönetici kesiminin kendilerini güvenceye alma isteği doğrultusunda yapılması istenilen modernleşmenin sağlanmamasının nedeni olmuştur. İlk olarak padişah ve diğer yöneticilerin kendi güvenliklerini sağlamlaştırmak için giriştikleri bu modernleşme hamlesi Tanzimat'la birlikte toplumsal bir hal almıştır. Toplumsal bir boyut kazanan modernleşme beraberinde etkilenilen toplumların her yönüyle algılandığı bir ortam meydana getirmiştir. Bu durum Tanzimat ve sonrasındaki hem devlet hem de fikir adamlarının hep bir ağızdan aynı şeyi tekrarlamalarına neden olmuş. Onlar için sadece gerekli olan alınmalı gerisi ise bize zarar verir anlayışı bu konuda neyin tam olarak alınmasının gerekliliği tartışmasının başlangıcı olmuştur. Bu tartışmalar günümüzde bile hala canlılığını korumaktadır. Belki de bu dönemin iyi okunması günümüz Türkiye'sinin fikir çerçevesinde yaşanan tartışmaları anlamamız için bize önemli ipuçları verdiği söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abbaslı, Nazile: **Ali Suavi'nin Düşünce Yapısı**, İstanbul, Bile Karınca Yayınları, 2002
- Afyoncu, Erhan: **Sorularla Osmanlı İmparatorluğu, Cilt 7**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2008
- Akarlı, Engin D. (Çev. ve Haz.): **Belgelerle Tanzimat, Ali Paşa'nın Siyasi Vasiyetnamesi**, İstanbul, 1978
- Anay, Harun: **"Ahmet Cevdet Paşa'nın Modernizme Bakışı"**, Vefatının 100. Yılına Armağan Sempozyum, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997
- Andı, M. Fatih: **Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri Mustafa Sami Efendi ve Avrupa Risalesi**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 1996
- Andıç, Fuat: **Sadrazam Âli Paşa; Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000
- Aristoteles: **Fizik**, Çev. Saffet Babür, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997
- Armaoğlu, Fahri: **19. Yüzyıl Siyasal Tarihi (1789-1914)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997
- Atayman, Veysel: **Aydınlanma**, İstanbul, Donkişot Yayınları, 2005
- Aydın, Mehmet A.: **"Mecelle'nin Hazırlanışı"**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları, sy. 9, 1989
- Aysevener, Kubilay: **"Bir İlerleme Tasarımı Olarak Tarih"**, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 41, Sayı 1, 2001
- Bacon, Francis: **Yeni Atlantis**, Çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2008

- Bahtiyar, Niyazi H.: **“Balkanlarda Türk Ünlüleri”**, İstanbul, Ansiklopedik Bilgiler Kitap 1, 1999
- Belge, Murat: **Türkiye ve Rusya, Modernleşme ve Batıcılık; Batılılaşma**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007
- Berkes, Niyazi: **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002
- Beyhan, Mehmet A.: **Saray Günlüğü (1802-1809)**, İstanbul, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, 2007
- Bierstedt, Robert: **‘18. Yüzyılda Sosyolojik Düşünce’, Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Çev: Mete Tuncay-Aydın Uğur, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997
- Bıçak, Ayhan: **Tarih Bilimi**, İstanbul, Çantay Yayınevi, 1999
- Bıçak, Ayhan: **Tarih Metafizikleri**, Tarih Düşüncesi IV, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005
- Bıçak, Ayhan: **Türk Düşüncesi II- Kaygılar**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010
- Birand, Kâmuran: **18. Yüzyıl Fransız Aydınlanma Tarihçiliği ve Modern Tarihçilik Karşısındaki Durumu**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi I-IV, 1956
- Biran, Kâmuran: **Aydınlanma Devri Devlet Felsefesinin Tanzimatta Tesirleri**, Ankara, Son Havadis Matbaası, 1995
- Bobaroğlu, Metin: **Aydınlanma Sorunu ve Değerler**, İstanbul, Ayna Yayınları, 2002
- Buhr, M. Schroeder, W. Barck, K: **Aydınlanma Felsefesi**, Çev. Veysel Atayman, 2. Baskı, İstanbul, Yenihayat Yayıncılık, 2006

- Bock, Kenneth: **‘İlerleme, Gelişme ve Evrim Kuramları’-Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi**, Haz. Mete Tuncay-Aydın Uğur, Ankara, Ayraç Yayınları, 1997
- Celkan, Hikmet Y.: **“I. Meşrutiyet Döneminde Modern Bir Eğitimci: Münif Paşa”** Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2008
- Cemaloğlu, Necati: **Osmanlı Devleti’nde Yapılan Tanzimat Reformlarının Eğitim Sistemine Etkileri, Uygulamaları ve Sonuçları (1839-1876)**, Ankara, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, t.y.
- Cevdet Paşa, Ahmet: **Tezâkir** 1-12, Yayınlayan. Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991
- Cevdet Paşa, Ahmet: **Tezâkir**, 40- Tetimme, Yayınlayan. Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991
- Cevizci, Ahmet: **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2002
- Cevizci Ahmet: **Aydınlanma Felsefesi Tarihi**, Genişletilmiş 2. Basım, Bursa, Asa Kitabevi, 2008
- Cezar, Yavuz: **Osmanlı Maliye’sinde Bunalım ve Değişim Dönemi XVIII. Yüzyıldan Tanzimat’a Mali Tarih**, Ankara, Yeni Alan Yayıncılık, 1986
- Chaunu, Pierre: **Aydınlanma Çağı Avrupa Uygarlığı**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 2000
- Collingwood, Robin G: **Tarih Tasarımı**, Çev. Kurtuluş Dinçer, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1996
- Condorcet, **İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı, c. I** Çev. Oğuz Peltek, İstanbul, Meb Yayınları, 1999
- Coşkun, İsmail: **Modern Devletin Doğuşu**, İstanbul, Der Yayınları, 1997

- Çabuk, Vahit: **Sultan II. Mahmud'un Islahat Çalışmaları**, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 49-54, İstanbul, Etam Matbaa Tesisleri, 1991
- Çelik, Hüseyin: **Ali Suavi ve Dönemi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1994
- Çiğdem, Ahmet: **Aydınlanma Felsefe Tarihi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997
- Dawson, Christopher: **İlerleme ve Din**, Çev. Yusuf Kaplan- Aylin Doğan, İstanbul, Açılımkitap Yayınları, 2003
- Develioğlu, Ferit: **Osmanlıca Türkçe Sözlük**, Ankara, Doğu Matbaası, 1962
- Doğan, İsmail: **Tanzimat'ın İki Ucu Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo- Pedagojik Bir Karşılaştırma)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1991
- Doğan, İsmail: **Batılılaşma ve Eğitim**, Ankara, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, c. 25, sy. 2, 1992
- Demir, Remzi: **Philosophia Ottomanica**, C. III, Ankara, Lotus Yayınları, 2007
- Dumenil, Gerard- Löwy, Michael: **Marksizmin 100 Kavramı**, Çev. Gözde Orhan, İstanbul, Yordam Yayınları, 2012
- Emecen, Feridun: "Büyük Türk'e Pannonia Düzlüklerini Açan Savaş Mohaç, 1526", **Muhteşem Süleyman**, (ed. Özlem Kumrular), İstanbul, 2007
- Engelhardt, Edouard- Philippe: **Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat**, Çev. Örgen Uğurlu- Nurer Uğurlu, İstanbul, Örgün Yayınları, 2010
- Eren, Ahmet Cevdet: **Tanzimat Fermanı Dönemi**, İstanbul, Derin Yayınları, 2007
- Erişirgil, Mehmet Emin: **Kant ve Felsefesi**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1997

Fendoğlu, Hasan Tahsin: **Modernleşme Bağlamında Osmanlı- Amerika İlişkileri**, İstanbul, Beyan Yayınları, 2002

Esirgen, Seda Örsten: **“Osmanlı Devleti’nde Medeni Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?”** Ankara, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sy. 29, 2001

Heyet, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, Ankara, Genelkurmay Basım Evi, 1978

Hürriyet Gazetesi, Sy. 100, 1868- 1870

İnalcık, Halil: **Doğu-Batı Makaleler I**, Ankara, Doğubatı Yayınları, 2006

İnalcık, Halil: *“Tanzimat Nedir?”*, **Tanzimat (Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu)**, Çev: Darhan Hudrali, Editörler: Halil İnalcık – Mehmet Seyirdanlioğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011

İşler, Ertuğrul: **Voltaire ve Rousseau Etrafında Aydınlanma Çağı Fransız Yazını'na bir Bakış**, Denizli, Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, Sy. 5, 1999

Gencer, Ali İhsan: *“Encümen- i Dâniş ve Mustafa Reşit Paşa”*, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994

Gökberk, Macit: **Kant ile Herder’in Tarih Anlayışları**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997

Gökberk, Macit: **Felsefe Tarihi**, 16. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2005

Gümüşsoy, Emine: **“Tanzimattan sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-i İlmiyeyi Osmaniye ve Cemiyet-i Tedriseyi İslamiye”**, Eskişehir, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, t.y.,

Kabağaç, Sina- Alvaro, Erdal: **Latince Türkçe Sözlük**, İstanbul, Sosyal Yayınları, 1995

Kafadar, Osman: **Türkiye’de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi**, İstanbul, İz Yayıncılık, 2000

Kant, Immanuel: **Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt**, Çev. Nejat Bozkurt, **Seçilmiş Yazılar**, İstanbul, Remzi Kitapevi, 1984

Kaplan, Mehmet: **Tanzimattan Cumhuriyete Şiir Tahlilleri I**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012

Kara, İsmail: **Din İle Modernleşme Arasında**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005

Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, Cilt 5: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995

Karal, Enver Ziya: **Osmanlı Tarihi**, Cilt 8 Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995

Karal, Enver Ziya: *“Gülhane Hatt-ı Hümayun’un da Batının Etkisi”*, **Tanzimat(Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu)**, Çev. Darhan Hudrali, Editörler: Halil İncılık – Mehmet Seyirdanlıoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2011

Kaynar, Reşat: **Mustafa Reşit Paşa Ve Tanzimat**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991

Kaygı, Abdullah: **Türk Düşüncesinde Çağdaşlaşma**, Ankara, Gündoğan Yayınları, 1992

Kemal, Namık: **“Renan Müdafaanâmesi”**, Derleyen M. Fuad Köprülü, Ankara, İslamiyet ve Maarif Yayınları, 1962

Kemal, Namık: **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri I**, Derleyen İsmail Kara- Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005

- Kesioğlu, Osman: “**Ahmed Cevdet Paşanın (1822- 1895) Hayatı ve Eserleri**”, Ankara, AÜİFD Cilt: 14 sy: 1, 1966
- Kıllıoğlu, İsmail: **Aydınlar, Aydınlanma, Batılılaşma**, Sosyal Bilimler Ansiklopedisi, İstanbul, Risale Yayınları, 1990
- Kodaman, Bayram: “*Mustafa Reşid Paşa’nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası*”, **Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri Bildirileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994
- Kosellek, Reinhart: **İlerleme**, Çev. Mustafa Özdemir, Ankara, Dost Kitabevi, 2007
- Kuran, Ercüment: “**Devlet Adamı Olarak Cevdet Paşa**”, Vefatının 100. Yılına Armağan Sempozyum, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997
- Kuznetsov, Vitaly: **Hegel ve Voltaire’de Tarih Felsefesi**, Çev. H. Portakal, İstanbul, Cem Yayınları, 2002
- Lewis, Berdnard: **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988
- Noviçev, A. D: “*1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları*”, **Tanzimat (Değişimi Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu)**, Çev. Darhan Hudrali, Editörler: Halil İnalçık – Mehmet Seyirdanlıoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011
- Mardin, Şerif: **Türk Modernleşmesi**, Der. Mümtaz’er Türköne/ Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011
- Mardin, Şerif: **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Çev. Mümtaz’er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010
- Mayerhoff, Hans: **Zamanımızda Tarih Felsefesi**, Çev. Abdullah Sevki, Ankara, Hece Yayınları, 2006

- Münif Paşa: **Ehemmiyett-i Terbiye-i Sıbyan**, Mecmua-ı Fünun, nr: 5, Cemaziyelâhir 1279 (1862)
- Münif Paşa: **Mukayese-i İlm ve Cehl**, Mecmua-ı Fünun, nr:1, Muharrem 1279 (1862)
- Münif Paşa: **Telhis-i Hikmet-i Hukuk**, İstanbul 1301(1883)
- Okumuş, Ejder: **Türkiye'nin Laikleşme Serüveninde Tanzimat**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1999
- Okumuş, Ejder: Ahmet Cihan, Mustafa Avcı, **Osmanlı Devleti'nde Eğitim Hukuk ve Modernleşme**, İstanbul, Ark Yayınları, 2006
- Ortaylı, İlber: **İmparatorluğun En uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2005
- Özön, Mustafa N.: **Namık Kemal ve İbret Gazetesi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1997
- Özgül, M. Kayahan: **Münif Paşa**, Ankara, Elips Yayınları, 2005
- Özlem, Doğan: **Tarih Felsefesi**, İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi, 1984
- Öztuna, Yılmaz: **Tanzimat Paşaları Ali ve Fuâd Paşalar**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2006
- Rasim, Ahmet: **Osmanlı'da Batışın Üç Evresi**, III. Selim, II. Mahmut, Abdülmecit, çev. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, İstanbul, Evrim Yayınları, 1989
- Rousseau, J. J. : **İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk**, Çev. Sabahattin Eyüpoğlu, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1997
- Russel, Bertrand: **Batı Felsefe Tarihi**, çev. Muammer Sencer, c. I, İstanbul, Say Yayınları, 1994

Safvet Paşa: **Müntehabât-ı Âsâr-ı Osmaniyye'den Naklen, Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I, 1839- 1865**, Haz. Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emin, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974

Sözen, Kemal: **Ahmet Cevdet Paşa'nın Felsefi Düşüncesi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998

Seyitdanlıoğlu, Mehmet: **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838- 1868)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994

Subaşı, Necdet: **Kültürel Mirasın Çeşitliği ve seçicilik Sorunu**, Ankara, Doğu-Batı Yayınları, 2003-2004

Tanpınar, Ahmet H.: **19. Yüzyıl Türk Edebiyat Tarihi**, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2012

Tevfik, Ebuzziya: **Yeni Osmanlı Tarihi**, Çev. Şemsettin Kutlu, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1973

The Encyclopaedia of İslam (New Edition), Vol. IX, (Fasc. 159- 160), Leiden, 1997

Topdemir, Hüseyin Gazi- Unat, Yavuz: **Bilim Tarihi**, Ankara, Pegem Akademi Yayınları, 2012, s. 23-30

Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi cilt 1, Ankara, AYK Atatürk Kültür Merkezi, 2002

Tunç, Mustafa Şekip: **Terakki Fikrinin Menşei ve Tekâmülü**, İstanbul, Âmedi Matbaası, 1928

Türküne, Mümtaz'er: **"Ahmet Cevdet Paşa ve Türk Modernleşmesi"**, Vefatının 100. Yılına Armağan Sempozyum, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997

Türküne, Mümtaz'er: **Türk Modernleşmesi**, Ankara, Lotus Yayınları, 2006

Uyanık, Necmi: **"Mustafa Reşit Paşa'da Yenileşme Anlayışı"**, Konya, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sy:4, 1997

Ülken, Hilmi Ziya: **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, İstanbul, Ülken Yayınları, 2010

Ziya Paşa: **‘Türkistan’ın Esbab-ı Tedennisi’**, **Hürriyet**, nr:5, 1868- 1870 sy. 100

Zürcher, Erik Jan: **Modernleşen Türkiye Tarihi**, Çev. Yasemin Saner, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010

West, David: **Kıta Avrupa Felsefesine Giriş**, Çev. Ahmet Cevizci, İstanbul, Paradigma Yayınları, 1988

EKLER

Namık Kemal İbret gazetesinde terakki ile ilgili şunları yazar;

“ kâbil olsa da ecrâm-ı ulviyeden bir mahluk-ı müdrik kürre-i zemin üzerine inerek insanın halini teftişe kıyam ile meselâ Çin’de hükemâ görür ki masnuattan istidlâlen bir Sân’-i Hakîm’in vacibü’l- vücud olduğuna itikad ederler. Ve o davayı ispat için binlerce delil-i kavî irâd ederler. Sonra masnu’- ât-ı beşerden olan bir tahta veya taş parçasını sân’-i mükavvenât addedecek kadar belâhet gösterirler. Ve Avrupa’da ulemaya tesadüf eyler ki kamerde olan enhârın ‘umkunu tayin ederler. Ve iddialarını fennen ispata muktedir olurlar. Fakat yine Avrupa içinde bulunan Meriç nehrinin halini tamamıyla bilmeyecek kadar gaflette bulunurlar. Elbette be hallere bakarak fikr-i beşer idrak-i hakayıka olan acz-i tâmmından başka melekât-ı tecrübiyesinde dahi umumiyeti itibariyle ifrat ve tefrit akabelerinden ve bir cihette olan kudreti nispetinde diğer cihette noksan şaibesinden hiçbir vakit kurtulamayacak derecede itidalden beri bir haasa-i garibe olduğuna hükmeder.

Fakat bir de mesâi-i beşerin âsârına atf-ı nazar eyler ve bahusus memalik-i mütemeddineyi im ‘ân ile temaşa ederse insanın ne büyük bir mucize-i kudret olduğunu o zaman idrak eyler de Sân ‘-i Hakîm’in –tabiattan âlî- bir sân ‘e ihtiyaç gösterecek kadar âsâr ibdâ’ına muktedir masnu’âtı bulunduğuna hayran olur kalır.

Bütün memalik-i mütemeddineyi dolaşmaya ne hacet. İnsan yalnız Londra’yı im‘ân-ı nazarla temaşa eylese göreceği bedâyi’ akla veleh getirir. Londra’ya enmûzec-i âlem denilse mübalağa değildir. Rûy-ı arzda mevcut olan âsâr-ı terakkinin fotoğraf ile resmi alınmış olsa medeniyet-i hâzırayı ancak Londra kadar gösterebilir. Binaenaleyh biz de misâl olarak onu ihtiyâr eyledik.

Bu memleket reyb ü gümân bulutları içinde mestur olan ikbal-i beşer gibi ekseriyet üzre bir kara duman ile muhât ve hatta güya ki âdât-ı medeniyet ahcâr ve eşrâcına varıncaya kadar sirayet etmiş gibi haneleri bile siyahlara müstağrak görünür. Fakat bir de o nikâb-ı zulmâninin maverasına ta’lîk-i nazar olunursa nâzenin-i dil-rübâ-yı temeddün ve nazar- firib-i efkâr olacak zinet ve saltanat ile arz-ı didâr etmeğe

başlar ki bedâyi- pesend olan gönüller için hüsn-i endâma meftun olmamak ihtimalin haricindedir.

Londra’da bir âdem ahkâm- ı adaletin cereyanını görmek isterse önüne herşeyden evvel merkez-i teşri’ olan ve dünyada gördüğümüz kavâid-i siyasetten hemen birçoğunun mehd-i zuhuru bulunan o koca parlamento çıkar ki yalnız binasına bakılsa efkâr-ı umumiyenin dehşet ve mukavemeti nazar-ı idareye bir cismaniyet kesb etmiş ve güya ki o cism-i hâil değme bir sadme ile zevalden masûn olduğunu göstermek için tahaccür eylemiş kıyas olunur.

İçine girilirse yüz seksen milyon azadan mürekkeb olan ve kemâlât-ı medeniyede birinci değilse birincilerinden sayılan bir milletin en mümtazlarından üç dört yüz mebus görülür ki her biri âmal-i kavme metâlib-i istikbale bir fesahat-i fevkalâde ile tercüman olmuş zor-ı bâzû- yu irfan ile ahkâm-ı adalet ve esbab-ı terakkiyi serâir- hane-i tabiattan istihrâca çalışmakta hadd-i imkânaa takarrüb edecek maharet gösterirler.

Bu heyet-i mümtazenin kuvve-i istinadı ise her biri vüs ‘atte bir başka memleket denilmeğe şâyân olan umumi bir maksat üzerine efkârca ittifak etmiş kırk-elli ve bazı kerre yüz- yüz elli bin kişiden mürekkeb encümen-i siyasîlerdir ki ictimâlarından bir tecavüz veya dağdağa zuhur etmek değil aralarında cereyan eden mübâhesabat-ı ebîbânedan başka sıkıca bri öksürük sesi bile işitilmez. O kadar her yerde toplanır. İçlerinden bir kaç söz söyler. Kusuru sükûnetle istimâ ‘eyler, cümlesi birden hulus-ı niyet ve âdâb-ı mütâva ‘atla hükümetlerine giderler. Arz-ı hacet ederler, istidalarının yüzde doksani hakka muvafık bir kuvve-i galibe ile müeyyed olduğu için makbul olur. Hele parlamentonun verdiği ahkâmı tatbiki memur olan mahkemelerde hâkimler görülür ki tarafeyne sorulsa insaf ve adaletlerine pederlerinin şefkat-i übüvvetinden ziyade istinad ederler. O hâkimlere tayini hakikatte hükmü vicdanisini ketm etmemeğe yemin etmiş “Jüri” heyeti müşahade-i muavenet eder ki cümlesi iki hasmın dahi canciğeri, komşusu, akrabasıdır. Bunların huzurunda tarafeynin müdde ‘âsını terviç için- fakirlere bâd-ı heva hizmet eder- vekil ve mu ‘înler bulunur ki ekseriyetin indinde mesâil-i hukukun kâffesi melekât-ı râsihaları sayesinde ulûm-ı müteârife hükmüne girmiş, bir haklı davayı kazanmak

etek dolusu altın kazanmağa tercih oluna gelmiştir. Mahkemede hiç kimse edânînin ehasslarından ma ‘dûd olan bir kalite bile “efendi” sözünden aşağı nîr tabir ile hitap veya işaret edemez. Hiç kimse cebr ü şiddeti memuriyet vezâifinden veya izhar-ı hak vesaitinden addeyleyemez.

İşte adalet bu halde ve hele marifet ondan ziyade kemaldedir. Hangi mektebe gidilirse gidilsin içinde bulunan on- on iki yaşında etfâli güya ki büyümüş de sonra yine küçülmüş gibi adeta yirmi- otuz yaşına girmiş âdemler kadar her türlü mizan ve terbiyeye me’lûf bulunur. Rüştîyeler vardır ki şâkirdan üç- dört lisan okunur ve ulûm-ı âliyeden altı- yedi esaslı fen bilir. Sıbyan mekteblerine tesadûf olunur ki ekser müdavimleri sinnen hemen ale’l- umum yedi- sekiz yaşından ziyade değil iken talim cedvellerinde bizim mekâtib-i sıbyaniyeye mahsus olan- elif- ba, yazı, a ‘amâl-i erba ‘a, mebdâî-i itikad gibi- derslerinin hiçbirisi bulunmaz ve sebebi hocalardan sual edilirse “on beş veya on sekiz seneden beridir mektebe bu türlü mukaddemâtı bilmez çocuk gelmediği için cedvelde derslerin vücudu abes görülerek lağvolundu” cevabı alınır. On- on ikişer yaşında yirmi- yirmi beş çocuk bir bahçeye giderler; kâh ellerinde bir gazete bulunur, o vasıta ile dünyanın halinden haberdar olmağa çalışırlar ve kâh birer köşede oturarak havanın letafetini ve eşcârın taravetini müdrikâne bir nazarla temaşa ederek bedâiy-i tabiattan vicdanî tezelzüzler ederler.

Gemilerinde tâife görülür ki boş vakit buldukça meselâ riyâziyâtın kuvve-i cazibe kanunları gibi en ‘amîk mesâilini mütalaaya uğraşır, dükkânlarında yazıcı görülür ki farazâ Almanya hükemâsının hikmet-i hukuk hakkında olan fikirlerini muhakemeye kalkışır.

Bir numune- hânesi var, derûnuna girilse Üstad-ı kudret zevi’l – ervâh ve cemâdâtı halk ve tezyine ne kadar sanat bezl etmiş ve hayal-i beşer icad-ı bedâiyi‘de ne türlü kemâlat göstermişse cümlesi bir yere ictimâ eylemiş gibi görünür.

Bir hayvanat bahçesi var. Kafeslerinde bulunan mahlukât birer birer nazardan geçirilse sefine-i Nuh henüz Tufan’dan kurtularak oracıkta karaya vâsıl olmuş da derûnunda her ne mevcut ise kenara uğramış tasavvurunda bulunur.

Rasathanelerdeki dürbünlerle semaya bakılsa insan kendisini bir tabiatın fevkinde bir sâika ile ‘avâlim- i ulviyenin seyrine çıkmış kıyas edebilir.

Kütüphanelere girilse her lisanda iki –üç milyon kitap ve onları bulmak için hemen “allâme-i her- fen” vasfına lââyık yüzlerce hafız-ı kütüb mevcuttur. Ashab-ı mütalaa ise en hâlî vakitte sekiz yüz kişinden noksan olmaz ve içlerinde doksan yaşında hocalar ve on sekiz yaşında kızlar bulunur.

Hele numune- hâne derûnunda olan darü’l- kütüb her kim giderse ne kadar nâ- mârûf bir lisandan olursa olsun matbu bir kitap isterse vermeğe ve mevcut değilse sürat-i mümkin ile getirtmeğe mecburdur.

Parlamentoda bir hızânete’l- kütüb var. Yalnız bir lord ona otuz bu kadar bin cild kitap vakf etmiş!!!

Ne hâcet! Bir terbiyeli eğlence mahalline gidildiği halde kimya ve hikmet-i tabiyeye dair bir takım mesâil-i ‘amîkanın berâhin-i aleniyesini görür ki Çin’de meşhûd olsa mucizeye haml ederler. Veyahut âdâb ve ilahiyattan hutab ve eş ‘ar işitilir ki İran’da mesmû’ olsa keramet addedenler bulunur. Meselâ on beş –yirmi uruş sarfıyla girilen bir tiyatrodaki letafetiyle beraber teşekkül etmiş de nurlara gark olmuş bir ruh-ı mücerred gibi elektirik ziyaları mücessem hayaller gezinir. Bir oyuncunun ezvâ’ına bakılırsa beyan ettiği sözlerdeki me‘ânî ve hayalât insanın gözü önünde tecessüm eder.

Ya hele bu âsâr ile kanaat olunmayıp da meşhûd olan kemâlâtın esbâbı öğrenilmek istenirse ve o taharri ile darülfünunlara, encümen-i dânişlere, ashab-ı marifetin mecâlis-i mahsusasına girilirse o zaman hicab ve hayretten mürekkebe bir hal ile müşahade olunur ki bir ağızdan çıkan sözü biraz zaman içinde dünyanın her tarafına yayabilmek hâssına malik olduğu için cihanı bir meclisi marifet haline getirmeğe ve fikri insana cihan kadar vüs‘at vermeğe istinad göstermekte olan tıbb‘at, kendi âleminde bir gedayı dahi padişah eden hürriyet, kimseyi mâ- dununun mağduriyetine hissedar etmeksizin herkesi mâ- fevkinin saadetine nâil etmeğe kabil görünen müsavat, bir zayıf çocuğun ellerini yirmi pehlivanın bazûlarına kadar müfid eyleyen taksim-i mesai, e‘azz-i misâl addolunan altının fiyatını daima tezyîd etmekle

beraber yırtık paçavralara, kırık kemiklere o cevher-i saf gibi kıymet vermekle olan usul-i servet, insana karada yüzmeğe ve ummanda gezmeğe iktidar veren ve kat‘-ı mesafede kemâl-i sürati ve hidemat-ı şâkkada zavi‘l-ukûle bir dereceye kadar vekâleti cihetiyle ebnâ-yı beşerin müddet-i hayat ve miktar-ı kudretini kat kat tezyîd eden buhar kuvveti, dillere (daima itâle oluna gelmekle me‘lûf olan bî-edeppler lisanı kadar dahi uzamaksızın) şarktan garbe kadar iblâğ-ı peyam (ve kulaklara (maddi veya mânevi bir tûl-i tabîî hâiz olan merkebler sımâhına nispet cirmen bir sığır-ı adi halinde iken) ne şimalde cenubdan istimâ‘-ı meram ettiren) seyyâle-i berkıye hâssiyeti, geceleri ettiği hizmete nazaran neyyir-i efkârın mehtabı denilmeğe şâyân olan gazın mahiyetin gibi şu makalede icmâlen gösterebildiğimiz ve belki binde birin imâ edemediğimiz nice yüz bin fevâid-i medeniyetin vücuduna sebep olan kavâid ve vesaitten her birini icad etmek ve terakkice bulunduğu mertebeye getirmek ne derecelerde ta‘ mîk-i nazar ve mertebelerde it‘ âb-ı efkâr sayesinde vücuda gelmiştir. Ve bu türlü icad ve ıslah uğrunda dünyaya bir gelenlerden sayılmağa layık kaç bin sahib-i kemâl kaç seneler geceler uykusunu, gündüzlerde rahatını terk etmiştir?

Hele memleketin servet ve mamuriyetini nazarlar ihatadan ve tasavvurlar tasvirden acizdir. Yalnız şehir içinde mevcut olan herbiri milyonlarla altın kıymetinde bulunan enbiye-i ‘âliye yan yana getirilirse İstanbul kadar bir şahane saray teşekkül eder.

Pazarlarında olan cevâhir ve nefâise bakılsa dünyanın defâin-i tabiat ve hazâin serveti serâpâ yağma edilmiş de oraya getirilmiş zannolunur. Bankalarında olan ve daima kantarlarla tartılarak devr olunmakta bulunan altının kesreti görülse hatırlara şayet sıkletinden cezire münhasif olmasın gibi vâhimeler gelir.

Muamelât-ı ticaretin ahvâli tahkik olursa bir emniyet görülür ki insan bir türlü inanmak istemez. Şirketlerin, ticaret evlerinin milyon milyon altın veya evrak-ı nakdiyesi üçer-beşer yüz kuruş aylıklı kâtiplerin emanetine mevdu‘dur. Bir halde ki onların tuttuğu defterden mâ‘adâ hiç kimsenin elinde bankalarda mahfuz olan servetini mübeyyin ufacık bir kağıt parçası bile bulunmaz.

Bir sürat müşahade olunur ki vesâit-i servet burada saat-ı eyyâmın akrebine ve orada yelkovanına bağlıdır denilse mübalağa edilmiş olacağına bi‘l- bedâhe

hükmedilir. Belki bu ifade tedavülün Asya ve Avrupa’da olan farkını beyan için kâfi addolunamaz. Çünkü menba-ı servetimiz ziraat olduğu için buralarca yılda bir iki kerre ancak yerinde oynayabilen nukûd oralarda ticaret sâikasıyla belki bir gün bir yerde durmaz. Hatta Londra’da evrak-ı nakdiyeyi birbirine i’tâ ederken sahibi imzalamak mutad olduğundan günde sekiz- on kerre bir tacirin sandığına girmiş çıkmış kağıtlar pek çok görülür.

Bu devr u hareketin kesreti o derecededir ki sokakların her biri devr-i daimî ve cereyan-ı serî bir girdab-ı azime dönmüş. Lâ- yenkati‘ bir taraftan bir tarafına insan akar durur şehir içinde kırk bini mütecâviz olan ev arabalarından başka otuz beş binden ziyade kira arabası ve on beş binden ziyade omnibüs vardır, bununla beraber şehirde olan demiryollarının büyük merkezinde yevmî on dört saat her iki dakika altmış arabalı bir vapur hareket eder. Bu hal ile dahi yine şimendifere veya omnibüse binmek için nöbet beklemek ve şehrin pek kalabalık yerinde araba bulamamak ara-sıra herkesin başına gelir hallerdendir.

Şehrin içinde yer vardır ki üç kara vapuru köprülerle birbirinin üzerinden geçer. Bahçe vardır ki seyir zamanları içinde elli-altmış bin araba devr eder.

Times Nehri’nin kenarında olan mahzenlere gidilse de her gün vuku bulan idhalât ve ihracâta bakılsa âdem der ki; nehrin günde bir kerre yükselip bir kerre alçalmasını mûcib olan cezr ü med ile dünyanın ne kadar mahsulatı var ise buraya dökülüp geliyor, insanın ne kadar mamulâtı varsa buradan dağılıp gidiyor.

Fabrikalarına girilse dehşetten vücudda tüyler ürperir. İşleyenler makine değil güya dağ parçası kadar bir dîv-i âhenin-bedendir ki ağzından ateşler püskürerek ve her uzvu hareket ettikçe başka bir sada-yı müdhiş peyda ederek kendini zincir-i hükmüne esir eden melekü’l-aklın gece-gündüz bilâ-ârâm infaz-ı fermanına çalışır. İçlerinde âlât-ı tab‘iye görülür ki İbret’in sekizi büyüklüğünde bir gazeteden bir saat iki yüz bin nüsha basr. Vesâit-i tahrik müşahede olunur ki idaresine memur olan âdem o kuvvetle üç-dört odalı hane kadar bir pulad çekici istimâl ederek istediği çelikten kale topları, demirden gemi zırhları döğer.

Bir matbaada elli bin amale istihdam olunduğu, bir bira fabrikasının on beş bin araba beygiri olduğu görölmüştür.

Serâpâ yaldızlara müstağrak ve saraylara gıpta-resâ olacak surette müzeyyen otelleri vardır ki içinde üç bin âdem yatar. Sofralarında dört bin kişi yemek yiyebilir. Dükkânları mevcuttur ki meselâ terzi elinde olan bir mağazada bizim Üsküdar halkının yedi yaşında yetmiş yaşına kadar kâffe-i efrâdını giydirip kuşatmağa kâfi elbise görülür. Ve içinde müşteriye eşya göstermek için yedi-sekiz yüz erkek ve beş-altı yüz kadın hizmetkâr bulunur.

Madenlerinde bahs olunmak istenilirse akıl kabul etmeyecek bir takım hayalâta sapmakla ittiham olunmakta ihtirâz olursa revadır.

Kerameti marifet oralarda demiri altın, kömürü gümüşe tahvil eylemiş. O iki cevheri bulmak için a‘mâk-ı zemine iniyorlar. Bahr-ı muhit’in altında bir ufak kaza kadar yerler açıyorlar. İçine dört-beş bin kişini iskânına kâfi köşeleri gazlı, sokaklı muntazam kasabalar yapıyorlar. Etrafında kara vapurlar işletiyorlar!!! Altın çıkarmak için ibraz ettikleri gayret, para kazanmak için olan himmetlerinin hiçbirinden dün değildir. Avusturalya’nın bir büyük parçasından hemen ne kadar toprak var ise elemişler, yalnız oradan hâsıl ettikleri altın bir yere cem‘ olununca-hesap edilmiş-Kızkulesi büyüklüğüne yakın bir şekl-i ehramî vücuda geliyor!!!

Nehir altında muntazam çarşıları, hava yüzünde mükemmel köprüleri var!!!

Âyine-i saray namında bir mesir(e)leri mevcuttur, uzaktan bakılırsa in‘itâf-ı şuleden hâsıl olan havayı mâî bir zemin üzerinde cevval olan ‘alâim-i sema parçaları nazar-ı hayal önünde bir meceff-i kûh-ı elmas geitrir. Gündüzleri fiskiyelerinden feverân eden sular nurdan yapılmış bir minare şeklini bağlar, geceleri gazlara, mehtablara müstağrak olan sütunları ‘amûd-ı subhunu andırır. Nur-ı nazar bahçesinin bir başından bir başına bî-tâb olarak yetişir. Öyle bir bahçe ki riyâz-ı huldu temaşaya muktedir olan bir âdem bu dâr-ı mihnet içinde ondan mükemmel bir taklidini yapmağa muktedir olabilmesi meşkükdür.

Hükümetlerin satvetini görmek için bir kerre nehir kenarına inilmek veyahut şehrin eski kalesine girilmek kâfidir. Zırlı sefineler görülür ki demirden dökülmüş

bir büyük memleket hükmündedir. Yalnız yeni çıkmış ve fakat daha muntazamının zuhuru cihetiyle terk olunmuş ve o kadar silah müşshede olunur ki bir yere toplamışlar; tavanıyla, duvarlarıyla, bölümleriyle, neredübanlarıyla tophane kadar bir daire tertibine kifayet eylemiş.

Halkın mikneti anlaşılmak istenilirse yalnız gazetelerin ilân ettiği i'âne defterlerini görmekle buna bir ilm-i icmâlî hâsıl etmek kâbildir.

Bir dul kadın eytâm mektebine üçyüz bin altın ihdâ ediyor. Kundura boyası yapar bir âdem vasiyetnamesinde fukaraya yirmi bin lira bırakır. Bu saadet yalnız Londr'ya veyahut mücerred İngiltere'ye mehsus değil. Fransa'nın, Almanya'nın İsviçre'nin, Amerika'nın derecât-ı mütefâvite ile her tarafına şâmindir.

Memâlik-i mütemeddine dediğimiz yerlerde tabiat-ı beşer bayağı tabiat-ı âleme tahakküm etmiş. Çocuk büyütüyorlar k bir yaşında olanlarını gören vücudunun kuvvetine ve kanının safvetine nazaran başka bir nev'den doğmuş veyahut başka bir âlemde perverde olmuş olmasına zâhid olur. Hayvan terbiye ediyorlar ki meselâ bir öküz bin iki yüz okka ve bir koç yüz kıyye geliyor. Ağaçların kuvve-i nâbitesini tezyîd ediyorlar. Karpuz kadar armut hâsıl oluyor. Toprağın kuvve-i inbâtna feyz veriyorlar, saçıkları tohum bire elli derecesinde semere getiriyor. Sahralarında zürrâ' terbiyesi görmemiş bir karış yer ve dağlarında üstad eli dokunmamış bir küçük ağaç bulunmaz. Hiçbir mülkün hiçbir tarafında ayıklanmağa muhtaç bir gül, köprüsüz bir nehir, intizamsız bir yol, şimendüfersiz bir şehir, limansız bir sahil, rıhtımsız bir liman görülemez. Limanların ekseri de demirlere gark olmuş derecede müstahkem bulunur.

O ashab-ı himmet terakki namında bir tarik-i felaha girmişler. Bu sayede gündüzleri bir 'îd-i saadet, geceleri bir şehrâyin-i meserret olmuş, lezzet-i ömrden sahihan istifade ediyorlar.

Garibi şurasıdır ki o kadar satvetli bir hükümetin yalnız asayiş-i halkı muhafazaya memur olan zabtiyelerinden başka ortada bir isri görülmez. Vükâle yarı ömrünü sahralarda geçirir, binde bir iş devâr-i hükümete düşmez. Zabtiyelerin kârı ise gündüzleri arabalarının çarpmamasına nezaret ederek meselâ âhâd-ı nâsdan

birinin bindiği kira arabayı nevbetinden geri bırakmamak için en büyük ashab-ı haysiyetten bir işaretle faytonları durdurmak ve geceleri birkaç sarhoş mücadelesi bastırdıktan sonra sabahlara kadar hanelerin, dükkânların kapası kapalı ve pencereleri mahfuz olup olmadığını gözetmek gibi adalet ve asayiş hizmetlerinden ibarettir.

Halkın ise o kadar miknetle beraber hazinelere malik olan en büyük ashab-ı serveti seksen yaşında olduğu halde yine mağazasına gider, akşamlara kadar aylıklı hizmetkâr gibi işiyle iştigal eder.

Daima sa'y u ilm cihetlerine masruf olan fikr-i hakikat kuvvetiyle öyle bir cihan-ı refahiyet peyda etmişler ki bin türlü mübalağât ile muhât olan İran hayalât-ı şîrânesinin, Hind ve Çin'de tasvir ettiği cevherin kaleler, zerrîn saraylar, rengîn gülistanlar yanında hiç hükmünde kalır.

Vâkıa medeniyet oralarda dahi bütün bütün nekâyıstan beri değildir. Hele bir takım yerlerde asaletin hâiz olduğu imtiyazât-ı maddiye ve bazı taraflarda konsolide oyunları gibi habâisin icap ettiği tefâvüt-i ve hususiyle kavâid -i teşri'de bir takım âdât-ı atıkanın ahkâm-ı akla tercih olunuşundan husule gelen seyyiât-ı külliye cihetleriyle birçok mezâlim vukuâ gelmekte ve birçok âdem aç kalmaktadır. Ve ilahiyatta tabi'iyet fikrini siyasette o fikir netâyicinden olan menfaat-i ekseriyet ve mukteziyât-ı hükümet gibi mevhumâtın tesiriyle ahlâk-ı siyasiye ve terbiye-i umumiyece görülen temayülât-ı seyyie, bayağı ileride ukalay bir fetret-i 'uzmâ vukuundan endişeye düşürmektedir. Mamafih yine yalnız marifet ve vesâit-i servette dem-be-dem meşhûd olan kemâlât ve terakki, adalet ve ahlâkça bâlâda bahs olunan noksanların pek çok tesirâtını setr ediyor.

Ya bizdeki ekmel-i teşri'ât olan ahkâm-ı fıkhiye hükümetin esası terkididir. Ya bizdeki necabet umuma ait bir vasıf olduğu için hiç kimsede bir imtiyaz-ı maddî hâsıl etmemiş ve ilâ-mâşâallahü te'âlâ hiçbir vakit hâsıl etmeyecektir. Ya bizdeki tefâvüt-i istifadeyi mûcib olan vesâit zaten men olunmuş ve bu memnu 'iyetin tesiri karnen ba'de karnin herkese tevâsür eden melekât-ı fikriye ile gönüllere yerleşmiştir. Ya bizdeki ahlak ekseriyet arasında bozulmak değil hâlâ laykıyla nevş ü nemâ dahi

bulamamıştır. Bununla beraber bir de terakkiperverlik iltizâm olunursa acaba medmeniyetimiz ne hale gelir?

Evet şöyle birkaç sene içinde İstanbul'u Londra veya Rumeli'yi Fransa haline getirmek mümkün olmadığını biz de biliyoruz. Fakat mademki Avrupa bu hale topu topu iki asır içinde gelmiş ve mademki esbâb-ı terakkice onlar mûcid olmuş, biz bu vesâiti hazır bulacağız; iş etraflı tutulursa hiç olmazsa iki asır içinde olsun biz de en mütemeddin memleketlerden sayılacak bir hale gelebileceğimizde hiç iştibâh var mıdır? İki asır ise hayat-ı cemiyete nisbeten lemha-ı basr hükmünde kalmaz mı?

Bu maksada vüsûl ise birçok mevânî'in def'ine, birçok hâlâtın tağyirine, birçok esbâbın ihzarına tevakkuf ederse de esasen marifet ve sa'yde olan noksanımızın ıslahına bir çare bulmak her işe mukaddemdir.

Bizde mehdden lahde varıncaya kadar ilmi velev Çin'de olsun talep etmek hakkında olan evâvir bütün bütün unutulmuş. İnsan biraz elif-bâ okudu ve biraz da 'emmâ tereyne'nin i' lâlî gibi abesiyât ile uğraştı mı, tahsilini tek mil etmiş zannolunur. Her ne işe girecekse sellemehü's- selâm ibtidâ ediyor.

Elden gelen sa 'yı fiile getirdikten sonra müyesser olan kesb ile iktifâ demek olan kanat başka mânaya haml olunmuş. Bir hırka ile bir lokma nasip oldu mu bir kenz-i lâ-yefnâyâ mâlikiyet zehâbı hâsıl olarak ten-perverlik pey-gûlesinde yan gelip zevke bakmak sevap hükmünde tutulur.

Her türlü ikbâl ü menâlin bekasına gururdan tahzîr için nazargâh-ı ibrete vaz' olunan fena-yı âlem bütün bütün hilaf-ı maksat bir takım fikirler tevîdine medâr edilmiş. İnsan bir kerre öleceğini bildi mi ölünceye kadar kendinin ve ondan sonra evladının nasıl yaşayacağını hiç düşünmek lâzım gelmez itikadında bulunuluyor. Kırmızı yemeni veya tek yelkenli çırnık yapmak itikâdiyât hükmünü bulmuş. Bir botin imal eylemeğe veya bir vapur peydâ etmeğe çalışmaktan ilhâdı mûcib olacak haller kadar tevakki ediliyor.

Halkta bu fikirler mevcut iken hemen hiç kimsenin çekmecesinde havâii zaruriyesini idare edecek miktardan ziyade ve belki o kadar para bulabilmek ve

hemen hiç kimseye ceddinden –tamir ihtiyacından vâreste- bir kârgir hane kalmak ihtimali yoktur.

Ey hivân-ı vatan nice bir bu zalâm-ı gaflet?... Nice bir hâb-ı ten-perestâne?... İdrakten mi kaldık? Biz de bir fen öğrenmeğe çalışalım... Ellerimiz tutmaz mı oldu? Biz de yeni bir şey yapalım da meydana çıkaralım.

İbret’in 3 numarolu nüshasında dahi denilmişti: “Âyetle, hikmetle, icmâ‘ ile, rivayetle, tecrübe ile, ibretle mübeyyendir ki insan için her ne hâsıl olursa sa ‘y ile olur. İnsan her neye vâsıl olursa sa ‘y ile olur”.

İbzâl-i mesaide kusur etmek ki, olmuş

Vâbeste bu âlemde sükûnun harekâta

Mevtâ yakışır var ise rahat döşeginde,

İkdâm ü tahammül gerek erbâb-ı hayata”³⁰⁷

³⁰⁷ Namık Kemal, **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri I**, Derleyen İsmail Kara- Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005, s. 212- 220